

**ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΚΑΙ
ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ**

Διπλωματική εργασία

**Η ταυτότητα των Σεφαραδιτών πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο
Πόλεμο μέσα από τα τραγούδια τους**

Τσιμικλή Αγγελική Α.Μ. ΠΓ2020321

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Αναστασία Παριανού**

Κέρκυρα 2022

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	ii
Ευχαριστίες	iv
Περίληψη	1
Λέξεις-Κλειδιά	1
Abstract	2
Εισαγωγή	3
1 Ιστορική Αναδρομή	8
1.1 Η πρώτη παρουσία στην Ευρώπη – Η πρώτη Εβραϊκή Διασπορά.....	8
1.2 Η παρουσία των Εβραίων στην Ισπανία πριν το 1492.....	9
1.3 Το Διάταγμα και η απέλαση του 1492.....	11
1.4 Λόγοι που οδήγησαν στην εκτόπιση	12
1.5 Η Διασπορά μετά το 1492.....	13
2 Ο ρόλος της μουσικής στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας στη διασπορά	17
2.1 Η μουσική ως μέρος της Κοινωνίας	17
2.2 Μουσική και ταυτότητα.....	19
2.3 Μουσική και Διασπορά	20
2.3.1 Έννοια και πλαίσιο	20
2.3.2 Λειτουργίες της μουσικής στη Διασπορά.....	22
3 Η Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης	28
3.1 Εισαγωγή.....	28
3.2 Οι πρώτοι Εβραίοι.....	28
3.3 Η επαγγελματική και κοινωνική δραστηριότητα της Κοινότητας	32
3.4 Η φωτιά του 1917	35
3.5 Το τέλος μιας εποχής – Το Ολοκαύτωμα.....	38
3.6 Η Εβραϊκή Κοινότητα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	39
3.7 Η σημερινή κοινότητα	42
3.7.1 Η λειτουργία της	42
3.7.2 Ιδρύματα και Σχολεία	42
3.7.3 Συναγωγές	43
3.7.4 Σύλλογοι – Σωματεία.....	44
4 Η ταυτότητα των Σεφαραδιτών μέσα από τα τραγούδια τους.....	45
4.1 Η Γλώσσα και η Μουσική.....	45
4.2 Τα είδη και ύφη των τραγουδιών	48
4.3 Οι μελωδίες.....	49
4.4 Τα όργανα	50
4.4.1 Κρουστά.....	50
4.4.2 Έγχορδα	50
4.4.3 Πνευστά.....	51

4.5	Τα Σεφαραδίτικα Τραγούδια κατά τον 20ο αιώνα	51
4.6	Στοιχεία της ταυτότητας μέσα από τα τραγούδια.....	54
4.6.1	Το Ρεμπέτικο.....	54
4.6.2	Παραλογές.....	56
4.6.3	Το τραγούδι της φωτιάς	59
	«El Incendio de Salonica» = Η φωτιά της Θεσσαλονίκης	59
4.6.4	Τα τραγούδια του γάμου	60
4.6.5	Τα τραγούδια του Ολοκαυτώματος	64
4.6.6	Τα τραγούδια του έρωτα.....	67
4.6.7	Τα τραγούδια της γέννησης	68
4.6.8	Τα τραγούδια του θανάτου	69
4.6.9	Τα θρησκευτικά - λειτουργικά τραγούδια.....	71
4.6.10	Της Ξενιτιάς.....	73
4.6.11	Σατιρικά και του γλεντιού	74
4.6.12	Παιδικές προσευχές και νανουρίσματα.....	76
	Κεφάλαιο 5	77
	Τα Σεφαραδίτικα Τραγούδια κατά τον 21ο αιώνα.....	77
	Συμπεράσματα	80
	Επίλογος	83
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	85

Ευχαριστίες

Με την παρούσα διπλωματική εργασία ολοκληρώνονται οι σπουδές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών «Πολιτική, Γλώσσα και Διαπολιτισμική Επικοινωνία» του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου. Μέσα από μία γρήγορη αναφορά θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσοι συνέβαλαν στην ολοκλήρωση του κύκλου του μεταπτυχιακού προγράμματος και της διπλωματικής μου εργασίας.

Πρώτα από όλα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Λίβα Σωτήρη, Καθηγητή του Τμήματος και τέως Διευθυντή του Μεταπτυχιακού καθώς και την υπόλοιπη εξεταστική επιτροπή που μου έδωσαν την ευκαιρία να παρακολουθήσω το συγκεκριμένο Πρόγραμμα. Τον Διευθυντή του Μεταπτυχιακού Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Καρρά Ιωάννη για τις πολύτιμες συμβουλές και στήριξή του. Όλους τους διδάσκοντες του Προγράμματος, οι οποίοι με ζήλο και προθυμία μου εμφύσησαν το ενδιαφέρον για έρευνα και άνοιξαν τους ορίζοντες των σκέψεών μου πάνω σε θέματα πολιτικής, γλώσσας και διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

Ιδιαίτερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα Αναστασία Παριανού, επιβλέπουσα της διπλωματικής μου, για την άμεση αποδοχή της να αναλάβει το προτεινόμενο θέμα προς έρευνα, για την επιστημονική της καθοδήγηση με άρθρα, κείμενα, δημοσιεύσεις και τις προσωπικές της εύστοχες παρατηρήσεις, καθώς και για την ψυχολογική της στήριξη σε δύσκολες στιγμές. Θεωρώ ότι, πέρα από τις γνώσεις που μου μετέφερε, κέρδισα και μία φίλη.

Ευχαριστώ τον φίλο και συνάδελφο Μιχάλη Θεριανό που μου υπέδειξε το συγκεκριμένο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα και με παρότρυνε να συμμετάσχω στην διαδικασία των εξετάσεων για την εισαγωγή μου σε αυτό.

Ευχαριστώ τον φίλο και συνάδελφο Γεώργιο Ζαχαράκη για την πολύτιμη βοήθειά του σε θέματα γεωπολιτικής κατά την προετοιμασία μου στις εισαγωγικές εξετάσεις του προγράμματος αλλά και κατά την διάρκεια αυτού.

Ευχαριστώ τους συναδέλφους Τέτη Κώτση και Νίκο Αναστασίου για την πολύτιμη βοήθειά τους από την βιβλιοθήκη.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω, την κα Μπαλάντινα Αλεξάνδρα Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Εθνομουσικολογίας για την διαφορετική διάσταση που έδωσε στην διπλωματική μου με πολύτιμη βοήθεια σε θέματα εθνομουσικολογίας. Τον κ. Λεων Α. Ναρ, Δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας Α.Π.Θ., συγγραφέα και αρθρογράφο σημαντικών βιβλίων και άρθρων για την ιστορία της Θεσσαλονίκης και της Εβραϊκής Κοινότητας, για τις πολύτιμες πληροφορίες και διευκρινήσεις σχετικά με τα τραγούδια της Κοινότητας. Τον κ. Devin Naar Καθηγητή Σεφαραδίτικης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Ουάσιγκτον για την άμεση ανταπόκριση και βοήθεια στην αναζήτηση τραγουδιών της Σεφαραδίτικης Κοινότητας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλη την οικογένειά μου για την υπομονή τους τόσο κατά τη διάρκεια του Προγράμματος όσο και στο δύσκολο έργο της συγγραφής της διπλωματικής και πιο ειδικά τον αδερφό μου Παναγιώτη για τις πολύτιμες πληροφορίες που μου έφερε από Ισπανία καθώς και τον σύζυγό μου Θανάση για τη τεχνική και ηθική υποστήριξη.

Με πολύ αγάπη η διπλωματική αυτή αφιερώνεται στα παιδιά μου.

Περίληψη

Το εβραϊκό στοιχείο στην Ελλάδα χρονολογείται από τον 3^ο αιώνα π.Χ., δηλαδή από την Ελληνιστική περίοδο. Στην Ιβηρική χερσόνησο, αφετηρία των Σεφαραδιτών Εβραίων, οι οποίοι θα μας απασχολήσουν σε αυτή την έρευνα, η παρουσία τους χρονολογείται από την Ρωμαϊκή εποχή.

Η ιστορία τους είναι συνυφασμένη με την διασπορά, τις μετακινήσεις, την ανάπτυξη, το εμπόριο, τον αγώνα για την επιβίωση, την συνύπαρξη με άλλους πολιτισμούς και την αφομοίωση.

Στη συγκεκριμένη διπλωματική εργασία θα ασχοληθούμε, μέσα από μία σύντομη αναδρομή, με την πορεία των Σεφαραδιτών, έχοντας αφετηρία την εξορία τους απ' την Ιβηρική χερσόνησο (1492 μ.Χ.), μέχρι και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Θα δούμε την διασπορά τους σε όλη την Ευρώπη, την Βόρειο Αφρική, την Αμερική και την Οθωμανική Αυτοκρατορία και θα δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στην Κοινότητα της Θεσσαλονίκης με στόχο την ανάδειξη της ταυτότητά της μέσα από τα τραγούδια της. Θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στην μελέτη των τραγούδια της και στα στοιχεία εκείνα τα οποία θα μας βοηθήσουν να διαβάσουμε την ταυτότητά της και τον επαναπροσδιορισμό της ανάλογα με τον τόπο Διασποράς και ανάλογα με τα παιχνίδια της Ιστορίας.

Η μέθοδος που θα χρησιμοποιήσουμε είναι η καταγραφή ιστορικών, κοινωνικών, εθνομουσικολογικών και πολιτισμικών στοιχείων μέσω της βιβλιογραφικής αναφοράς

Λέξεις-Κλειδιά

Σεφαραδίτες, διασπορά, ταυτότητα, μουσική, τραγούδια, κοινότητες, γλώσσα, λαντίνο

Abstract

The Jewish element in Greece dates back to the 3rd century BC, i.e. the Hellenistic period. In the Iberian Peninsula, the starting point of the Sephardic Jews, who will concerned us in this MA thesis, dates back to Roman times.

Their history is intertwined with dispersion, movement, development, trade, struggle for survival, coexistence with other cultures and assimilation.

In this thesis we will deal, through a brief retrospective, with the course of the Sephardim, starting from their exile from the Iberian Peninsula (1492 AD), until after the Second World War. We will look at their dispersal throughout Europe, North Africa, America and the Ottoman Empire and we will place special emphasis on the Community of Thessaloniki, with the aim of highlighting its identity through its songs. We will focus on the study of its songs and those elements that will help us to read its identity and its redefinition according to the place of Diaspora and according to the games of history.

The method we will use is to record historical, social, ethnomusicological and cultural data through bibliographical reference.

Key-words

Sephardim, dispersal, identity, music, songs, communities, language, ladino

Εισαγωγή

Η λέξη *sefardi* στο Ισπανικό λεξικό της Real Academia Española (RAE) ορίζεται ως ο Εβραίος με καταγωγή απ'την Ισπανία. Η ονομασία αυτή προέρχεται απ'τη λέξη *Sefarad* την οποία συναντάμε στη Βίβλο (Αβδίας 1.20).

«Σεφαραδίτες». Στο άκουσμα της συγκεκριμένης λέξης μεταξύ φίλων και γνωστών μου, οι περισσότεροι με ρωτούσαν «ποίοι είναι αυτοί;». Αυτό που διαπίστωσα ήταν ότι στο μέσο Έλληνα, η λέξη «Σεφαραδίτης ή Σεφαρδίτης» είναι άγνωστη. Οι περισσότεροι τους ξέρουν ως «Εβραίους», χωρίς να γνωρίζουν την καταγωγή και την ιστορία τους. Επίσης, κάποιοι δεν γνωρίζουν ούτε καν την ύπαρξή τους και ας ζούσαν ή ζουν και μεγαλώνουν ανάμεσά μας τα παιδιά τους, οι απόγονοί τους, οι οποίοι βέβαια έχουν πλήρως αφομοιωθεί στην ελληνική κοινωνία. Όσοι, όμως, έζησαν ή γνώρισαν αυτούς τους ανθρώπους από κοντά, διότι η ζωή διασταύρωσε τους δρόμους τους, θα μπορούσαν να μας πουν ότι ο πολιτισμός τους είναι πολύ κοντά στον δικό μας και η συνύπαρξη αυτή επηρέασε το πολιτισμικό πλαίσιο πολλών πόλεων της Ελλάδας και κυρίως της Θεσσαλονίκης, με την οποία και θα ασχοληθούμε. Έτσι, λοιπόν, συνοδοιπόροι στην ιστορία¹, με κοινή γεωγραφική και πολιτισμική ύπαρξη μέχρι και σήμερα, ρίχνοντας κάποιος μια ματιά στα ήθη και έθιμά τους και κυρίως στα τραγούδια τους θα έλεγε ότι τα κοινά στοιχεία είναι πολλά και σε πολλές περιπτώσεις το ένα συμπληρώνει το άλλο.

Το θέμα που επέλεξα να ερευνήσω είναι προϊόν μιας μακροχρόνιας διαδικασίας αποτελούμενης από τρεις βιωματικούς παράγοντες, της αγάπης μου για την ισπανική γλώσσα, της στενής συγγενικής σχέσης που με συνδέει με την Ισπανία και της γνωριμίας μου κατά την διάρκεια των σπουδών μου στη Λάρισα, με πολλούς απόγονους των Σεφαραδιτών. Κάποιοι ήταν συμφοιτητές μου, κάποιοι απλά γνωστοί μου και κάποιοι φίλοι όπως ο Ζακ και ο Μάκης (Χαϊμ), όπου πολλές φορές μου έλεγαν μέσα στην αφέλεια των νεανικών μας χρόνων, “οι παππούδες μας μιλούσαν Ισπανικά”. Χωρίς να γνωρίζουμε και να καταλαβαίνουμε ούτε εγώ, ούτε και αυτοί ακόμα, απόγονοι τρίτης γενιάς μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την προέλευση των ανθρώπων αυτών, την ιστορία τους καθώς και την φρίκη και την θηριωδία του πολέμου που πέρασαν.

1 Μετά την εκδίωξη των Εβραίων από την Ιβηρική Χερσόνησο (1492)

Η τελική ιδέα μου ήρθε στο νου ύστερα από ένα ντοκιμαντέρ που παρακολουθούσα στην τηλεόραση το 2021 για τα 78 χρόνια του εκτοπισμού των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Το ντοκιμαντέρ συνοδευόταν από ένα τραγούδι που δεν συγκράτησα τον τίτλο του. Όμως μέσα από αυτό αντηχούσαν λέξεις γνώριμες στα αυτιά μου με μια μελωδία γεμάτη πόνο και νοσταλγία. Τότε, λοιπόν, θυμήθηκα τους παππούδες του Ζακ και του Χαϊμ που μιλούσαν Ισπανικά, τα λεγόμενα “Ladino” και έτσι σκέφτηκα να γράψω για τους Σεφαραδίτες, την ιστορία τους, την καταγωγή τους, την ταυτότητά τους, την “Ladino” και ακόμα πιο συγκεκριμένα για τα τραγούδια τους. Αρχίζοντας την έρευνα ανακάλυψα, πόσο κοντά είναι οι πολιτισμοί μας και πόσα κοινά στοιχεία των δύο πολιτισμών είναι άγνωστα για τους περισσότερους. Πόσα τραγούδια είναι δικά μας και δικά τους και το αντίστροφο.

Ο σκοπός της εργασίας αυτής είναι διπλός: Πρωταρχικός στόχος είναι η ανάδειξη και η γνωριμία μιας κοινότητας που, ερχόμενη στα τέλη του 15ου αιώνα, από την Ιβηρική χερσόνησο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατάφερε και άκμασε σε βαθμό που υπερέτρησε έναντι των άλλων κοινοτήτων τόσο πληθυσμιακά όσο σε οικονομικό και πνευματικό επίπεδο. Η οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική της συνεισφορά στην πόλη της Θεσσαλονίκης ήταν τόσο μεγάλη που αποτέλεσε τον κύριο λόγο ακμής, εκείνη την εποχή, της πόλης αλλά και μετέπειτα κατά την διάρκεια της ιστορίας μέχρι τα χρόνια του μεσοπολέμου και τις παραμονές πριν το Ολοκαύτωμα. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι ήταν οι κυρίαρχοι του παιχνιδιού. Ακόμη και στην σημερινή Θεσσαλονίκη τα απομεινάρια αυτής της κοινότητας ξεπετάγονται από παντού, μέσα από τα κτήρια, την αρχιτεκτονική, τις ονομασίες των δρόμων καθώς και της νεότερης δραστήριας κοινότητάς τους, που εξακολουθεί σε πείσμα των καιρών και των αντίξωων ιστορικών συνθηκών να ενεργοποιείται και να συνυπάρχει με πολύ επιτυχημένο τρόπο στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Ο δεύτερος στόχος της εργασίας αυτής είναι να δούμε α) πως η μουσική και τα τραγούδια ειδικότερα, διαμορφώνουν ταυτότητες, στην συγκεκριμένη περίπτωση την Σεφαραδίτικη και β) τα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε μέσα από αυτά που μπορούν να μας βοηθήσουν να διαβάσουμε την ταυτότητα ενός ολόκληρου λαού.

Τα ερωτήματα που τίθενται είναι πώς μία κοινότητα, διωγμένη από ένα τόπο, στη διασπορά πια επαναπροσδιορίζεται και μέσα από τη μουσική προσπαθεί να ανακτήσει την ταυτότητά της. Ακολούθως θα πρέπει να θέσουμε το ερώτημα με ποιον τρόπο χρησιμοποιούνται η μουσική και τα τραγούδια για να διατηρηθούν κομμάτια της ταυτότητας για να συνδέσουν την κοινότητα με την παλαιά πατρίδα και για να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητάς τους. Ποιές είναι αυτές οι πληροφορίες που μπορούν να αλιευθούν μέσα από τους στίχους των σεφαραδίτικων τραγουδιών και την μουσική τους έτσι ώστε να καταλάβουμε τις πολιτισμικές και κοινωνικές συνήθειες της κάθε εποχής. Πώς η διασπορά επηρέασε τα τραγούδια αυτά ανάλογα με τον τόπο (Γεωγραφικά και Κοινωνικά). Και τέλος ποιά είναι η θέση της Κοινότητας και πώς εξελίχθηκε κατά την διάρκεια της όλης πορείας της στη νέα πατρίδα και ποιος ο αγώνας ανάδειξης από την ίδια την Κοινότητα.

Η έρευνα που θα ακολουθήσει ξεκινά στο πρώτο κεφάλαιο με μία ιστορική αναδρομή στους Σεφαραδίτες, με αναφορά σε διάφορες πηγές. Για το πώς βρέθηκαν στην Ιβηρική χερσόνησο και την μετέπειτα πορεία τους στην χερσόνησο. Για τη χρυσή εποχή των Αράβων, καθώς και για την κατάσταση που επικρατούσε στην Ισπανία μέχρι τον βίαιο εκτοπισμό τους το 1492 από τους Καθολικούς Βασιλιάδες Φερδινάνδο (1452-1516) και Ισαβέλλα (1451-1504) στην Ισπανία και το 1497 από τον Μανουήλ τον Τυχερό (1469-1521) στην Πορτογαλία. Κατόπιν θα δούμε την Διασπορά τους στην Ευρώπη, την Αμερική και γενικότερα σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου με επίκεντρο την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η τελευταία αποτέλεσε τόπο έλξης για τους περισσότερους εξόριστους εκείνη την εποχή, λόγω της αποδοχής τους από τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄ (1447-1512). Οι Οθωμανοί διέκριναν στους Εβραίους ένα δραστήριο πολιτισμό, που θα βοηθούσε στην οικονομική ανάπτυξη της αυτοκρατορίας τους αλλά και θα παρέμενε πιστός στην κυριαρχία τους απέναντι στον ελληνικό πληθυσμό που ζούσε κάτω από την εξουσία τους.

Ακολούθως, στο δεύτερο κεφάλαιο, θα δούμε και θα αναλύσουμε με ποιο τρόπο η μουσική επηρεάζει την κοινωνική και προσωπική ζωή των ανθρώπων και

αποτελεί κομμάτι διαμόρφωσης της ταυτότητας μιας κοινότητας. Θα σταθούμε κυρίως στις ενότητες μουσική και διασπορά και στη διαμόρφωση της ταυτότητας στη διασπορά. Θα δούμε τη μουσική ως συστατικό μέρος του πολιτισμού και τις λειτουργίες της καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι τελευταίες επηρεάζουν, δημιουργούν και επαναπροσδιορίζουν την ταυτότητα σε μία κοινότητα, με μικρά παραδείγματα από την σεφαραδίτικη κοινότητα.

Κατά το τρίτο κεφάλαιο, μετά από μία ονομαστική αναφορά των πιο σημαντικών κοινοτήτων στην Ελλάδα, θα ασχοληθούμε ειδικότερα με την κοινότητα της Θεσσαλονίκης, την πιο πολυάριθμη κοινότητα με μεγάλο αριθμό Σεφαραδιτών. Θα κάνουμε μία σύντομη αναδρομή της ιστορίας τους στην πόλη της Θεσσαλονίκης, πώς έφτασαν εκεί, πώς οργανώθηκαν, αναφέροντας κυρίως τα πιο σημαντικά γεγονότα στην πορεία των αιώνων, και κυρίως τα μεγάλα γεγονότα για τα οποία γράφτηκαν τα τραγούδια αποτυπώνοντας στοιχεία της ιστορίας και της ταυτότητάς τους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, το οποίο αποτελεί και το κυρίως μέρος της εργασίας, θα ξεκινήσουμε με την γλώσσα “Ladino”, πώς αυτή διαμορφώθηκε στην διασπορά και πώς συνδέεται με τα σεφαραδίτικα τραγούδια. Θα παρουσιάσουμε τραγούδια από την καθημερινή ζωή της κοινότητας, που άλλα τα έφεραν μαζί τους από την Ιβηρική Χερσόνησο και άλλα γράφτηκαν μετά στην Διασπορά. Θα τα κατατάξουμε σε κατηγορίες (της γέννησης, του γάμου, του θανάτου κτλ) με τις οποίες έχουν ασχοληθεί προγενέστερα και οι Α. Ναρ και Ξ. Κοκόλης. Η επιλογή των τραγουδιών έγινε με γνώμονα τη διάδοση ενός τραγουδιού, τα στοιχεία της ταυτότητας που αναδεικνύονται μέσα από αυτό, τα γλωσσικά δάνεια που φαίνονται και σε ποιο ιστορικό σημείο της πορείας της κοινότητας αναφέρεται. Η αλήθεια είναι ότι τα τραγούδια ήταν πάρα πολλά και η επιλογή ήταν δύσκολη. Το υλικό που συγκεντρώσαμε είναι ογκώδες και για λόγους οικονομίας δεν ήταν δυνατόν να ενσωματωθεί στην παρούσα διπλωματική.

Επίσης, μεγάλο ενδιαφέρον είχε και το γλωσσικό θέμα, δηλαδή η καταγραφή της εξέλιξης της γλώσσας από την Ιβηρική στην Διασπορά. Παρόλα αυτά στάθηκαν μόνο στα γλωσσικά δάνεια για τον λόγο που ανέφερα και παραπάνω. Επιπλέον,

μέσα από αυτή την ανάλυση των τραγουδιών θα βρούμε πολλά κοινά πολιτισμικά και γλωσσικά στοιχεία μεταξύ των κοινοτήτων (στη συγκεκριμένη περίπτωση μεταξύ των Σεφαραδιτών, των Ελλήνων και των Οθωμανών) και θα δούμε πώς επηρέασε η μία κοινότητα την άλλη, τόσο σε στίχους, όσο σε μελωδίες και μουσικά όργανα. Θα αλιεύσουμε στοιχεία της καταγωγής τους, της καθημερινής τους ζωής και των παραδόσεών τους, τα έθιμα, την οικονομική, κοινωνική και πνευματική τους κατάσταση ανά περιόδους και καταστάσεις και τέλος θα δούμε την συνύπαρξη, την θηριωδία του πολέμου και την καταστροφή.

Στο ίδιο κεφάλαιο (κεφ.4ο) θα μιλήσουμε γενικά για τα σεφαραδίτικα τραγούδια από την πρώτη εμφάνιση τους παγκοσμίως μέχρι σήμερα. Θα δούμε την αναβίωσή τους και τον τρόπο που αναδείχθηκαν από διάφορους ερμηνευτές-μελετητές του είδους, είτε Σεφαραδίτες είτε όχι.

Κατόπιν στο τελευταίο κεφάλαιο (κεφ. 5ο) θα δούμε την ταυτότητά τους μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την προσπάθεια για επιβίωση και για δημιουργία της κοινότητας που με τόσο βίαιο και απάνθρωπο τρόπο αφάνισε η λαίλαπα και η θηριωδία του πολέμου. Θα καταγράψουμε τις πρώτες προσπάθειες της κοινότητας κατά τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο για την ανάκτηση της κοινοτικής παρουσίας, ένα βασικό μέλημα, μιας και όλα είχαν καταστραφεί και καταπατηθεί. Ακολουθώντας, θα δούμε την μετέπειτα πορεία της κοινότητας μέχρι σήμερα και τα επιτεύγματα αυτής.

Τέλος, θα κλείσουμε την διπλωματική αυτή με την καταγραφή συμπερασμάτων, εκφράζοντας παράλληλα την επιθυμία μας για περαιτέρω μελέτη του συγκεκριμένου θέματος.

Κεφάλαιο 1

1 Ιστορική Αναδρομή

1.1 Η πρώτη παρουσία στην Ευρώπη – Η πρώτη Εβραϊκή Διασπορά

Η παρουσία των Εβραίων στην Ευρώπη χρονολογείται από την Ελληνιστική περίοδο όσον αφορά στον ελλαδικό χώρο. Σημαντικές αναφορές γίνονται για την ύπαρξη Εβραίων και στην υπόλοιπη Ευρώπη όπου ενδεικτικά θα αναφέρουμε την Ρώμη τον 2ο αιώνα π.Χ., την Κροατία τον 2ο αιώνα μ.Χ. και την Ελβετία τον 5ο αιώνα μ.Χ. Αναφορικά με την παρουσία τους στην Ιβηρική χερσόνησο, παρότι υπάρχουν στοιχεία ύπαρξής τους από τον 4ο αιώνα π.Χ., οι πρώτες έμπιστες πηγές δείχνουν ότι χρονολογείται από τον 3ο αιώνα μ.Χ. Σημαντικές είναι και οι ιστορικές αναφορές του 15ου αιώνα από Εβραίους συγγραφείς, οι οποίοι αναφέρουν ότι η ύπαρξή τους χρονολογείται από την εποχή του Φοινίκων και των Καρχηδονίων, χωρίς όμως να υπάρχουν αξιόπιστες αποδείξεις γι'αυτό. Άλλη μία θεωρία προσδιορίζει την άφιξή τους την εποχή του Ναβουχοδονόσαρα Β΄ κατά την διάρκεια των κατακτήσεων του στην Αφρική. Σύμφωνα με τον συγγραφέα Abraham ben David, η άφιξή τους την εποχή εκείνη είναι μια εξιλέωση προς τους Εβραίους της Ισπανίας από το στίγμα της σταύρωσης του Χριστού. Η έλλειψη αποδείξεων για τις ανωτέρω θεωρίες μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι Εβραίοι έφτασαν στην Ιβηρική χερσόνησο μετά το 70 μ.Χ. (Cadavid Otero, 2009) ως αιχμάλωτοι των Ρωμαίων από την Παλαιστίνη (Nieto Solís, 2003).

Η δημιουργία των εβραϊκών κοινοτήτων, προέκυψε κυρίως μετά την καταστροφή της Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ. από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Τίτο απ' όπου αρχίζει η Εβραϊκή Διασπορά.

Η εβραϊκή ιστορία χαρακτηρίζεται από συνεχείς μετακινήσεις, ξεκινώντας από την βιβλική παράδοση μέχρι τους διωγμούς από τους Ναζί κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι μετακινήσεις τους δεν οφείλονταν απαραίτητα μόνο στους διωγμούς. Οι Εβραίοι μετακινούνταν είτε για εμπορικούς σκοπούς, είτε για σπουδές σε θρησκευτικές ακαδημίες. Πολλοί από αυτούς πέραν της ιδιότητας του εμπόρου, ήταν λόγιοι, οι οποίοι εκτός από υλικά αγαθά μετέφεραν λογοτεχνικές πηγές και

πολιτισμικές παραδόσεις. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα λογοτεχνικής πηγής είναι η *responsa*, επιστολή-γνωμοδότηση που αφορούσε θέματα του εβραϊκού νόμου και αποτέλεσε έναν σύνδεσμο μεταξύ Βαβυλώνας και Δύσης. Σε κάθε περίπτωση οι μετακινήσεις λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της ομοιογενοποίησης του πολιτισμού των Εβραίων και στην διαμόρφωση ενός δικτύου επικοινωνίας μεταξύ των κοινοτήτων τόσο στον Μεσαίωνα όσο και στην διάρκεια των χρόνων που θα περάσουν.

Βασικά στοιχεία της Διασποράς θεωρούνται η ιστορία, οι μύθοι, οι μνήμες μιας πατρίδας, η επιθυμία μιας ενδεχόμενης επιστροφής, το αίσθημα εξορίας στη χώρα φιλοξενίας, η συλλογική ταυτότητα που κουβαλάει ή διαμορφώνει ο λαός που βιώνει την Διασπορά (Clifford, 1994).

Η εβραϊκή διασπορά παρόλο που χαρακτηρίζεται από διάρκεια, σύμφωνα με τον Clifford (1994), όπως αναφέρεται στο βιβλίο "Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα", αυτό που αποτελεί μοναδικό χαρακτηριστικό της είναι η έντονη μεταφυσική ή θρησκευτική αρνητική της σημασιοδότησης, όπως αποτυπώνεται ήδη στην Βίβλο : " Καί διασπείρει σε ό Κύριος ο Θεός σου είς πάντα τα έθνη απ' άκρου της γης έως άκρου της γης, καί δουλεύσεις εκεί θεοίς ετέροις, ξύλοις και λίθοις, ούς ούκ ηπίστω σύ καί οι πατέρες σου. αλλά καί έν τοις έθνεσιν εκείνους ουκ αναπαύσει σε, ουδ' ου μή γένηται στάσις τω ίχνει του ποδός σου, και δώσει σοι Κύριος εκεί καρδίαν αθυμούσαν και εκλείποντας οφθαλμούς καί τηκομένην ψυχήν, καί έσται η ζωή σου κρεμαμένη απέναντι των οφθαλμών σου, καί φοβηθήση ημέρας καί νυκτός και ού πιστεύσεις τη ζωή σου" (Δευτ., 28, 64-66) έτσι με αυτόν τον τρόπο η διασπορά χαρακτηρίζεται από την λέξη "εξορία". Έχουν δοθεί πολλές ερμηνείες στην λέξη αυτή, με κυρίαρχη αυτή της ιδέας της εξορίας ως ένα είδος τιμωρίας για τις αμαρτίες, αλλά ταυτόχρονα και μονόδρομος προς την λύτρωση (Μπενβενίστε, 2000, 60).

1.2 Η παρουσία των Εβραίων στην Ισπανία πριν το 1492

Μετά την καταστροφή της Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ., όπως είπαμε και πιο πάνω, πολλοί Εβραίοι βρέθηκαν στην Ισπανία, όπου έζησαν εκεί σχεδόν 1500 χρόνια μέχρι την απέλασή τους το 1492.

Κατά την Ρωμαϊκή κυριαρχία, οι Εβραίοι αποτελούσαν μία από τις πολλές κοινότητες της Ισπανίας. Ζούσαν σε πόλεις ή χωριά, καλλιεργούσαν την γη και συμμετείχαν ενεργά στην πολιτική και το εμπόριο. Αυτό δείχνει ότι ζούσαν σε ένα περιβάλλον σταθερότητας και ειρήνης. Σιγά-σιγά το σκηνικό αυτό αρχίζει να αλλάζει, με την άνοδο στην πολιτική και στην θρησκεία των Χριστιανών στη Ρώμη. Από εκείνη την στιγμή αρχίζουν να φαίνονται τα πρώτα δείγματα αντισημιτισμού. Το 586 μ.Χ. κατά την περίοδο των Βησιγόθων αρχίζουν οι πρώτες μεταρρυθμίσεις στις εβραϊκές κοινότητες και οι πρώτες διαμάχες μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών.

Όποιες διαφωνίες υπήρχαν μέχρι εκείνη την στιγμή έρχονται με την άφιξή τους να τις λύσουν οι Μουσουλμάνοι κατά τον 8ο αιώνα, ύστερα από την εισβολή τους και την κυριαρχία τους στην Ιβηρική χερσόνησο. Κατά την περίοδο αυτή, οι Εβραίοι απολάμβαναν πολλά προνόμια και ήταν σε θέση να συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου διότι τόσο η θρησκεία τους όσο και τα έθιμά τους ήταν σεβαστά απ' όλους. Αυτό επηρέασε τη διοικητική ζωή σε τέτοιο βαθμό ώστε πολλές πόλεις να βρεθούν στα χέρια των Εβραίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν οι πόλεις Γρανάδα και Ταραγόνα όπου κατά τη μουσουλμανική περίοδο, ονομάστηκαν «Madinat-al-Yahr al-Andalus, δηλαδή πόλη των Εβραίων» (Santa Puche, στο Peramos Soler, 2011).

Επίσης, η συνύπαρξη αυτή απέδωσε πολλούς καρπούς και στον γλωσσικό τομέα, ο πολιτισμός των τριών μεγάλων θρησκευτικών ομάδων, Εβραίων, Μουσουλμάνων και Χριστιανών είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία της μοζαραβικής και της ισπανοαραβικής διαλέκτου, που αποτέλεσαν τα κοινά συστήματα επικοινωνίας όλων τους (Hernández, στο Peramos Soler, 2011).

Λόγω της θρησκευτικής υποταγής που βίωσαν οι Εβραίοι με την εμφάνιση στην Ιβηρική Χερσόνησο των Αλμοραβίδων το 1086 και των Αλμοχάντ το 1156 (δυναστείες από βερβερικές νομαδικές φυλές της Σαχάρας), πολλοί από αυτούς επέλεξαν να καταφύγουν στα βόρεια της Ιβηρικής Χερσονήσου, όπου έγιναν δεκτοί λόγω της ανάγκης των μοναρχών για επανακατοίκηση των νέων τους επικρατειών.

Από τον 14ο αιώνα και μετά, υπάρχουν καταγραφές απαγορεύσεων για τους Εβραίους. Κατά την τρίτη Σύνοδο του Τολέδο² η εκκλησία αποφασίζει να

2 Pérez-Victoria, 1997, όπως αναφέρεται στο Prados García, 2011

απαγορευτεί για τους Εβραίους, το δικαίωμα να παντρεύονται Χριστιανούς, να έχουν υπηρέτες Χριστιανούς και να κατέχουν δημόσια αξιώματα. Ο αντισημιτισμός αρχίζει να αυξάνεται, ειδικά στην Καστίλη, την Αραγονία και την Καταλονία, και φτάνει στο απόγειό του το 1391 με τις σφαγές των Εβραίων σε όλη τη Χερσόνησο, ξεκινώντας από τη Σεβίλλη. Όσοι κατάφεραν να επιβιώσουν δεν είχαν άλλη επιλογή από το να φύγουν ή να ασπαστούν τον χριστιανισμό (Hernández, στο Peramos Soler, 2011).

Από το 1391 και μετά, εβραϊκές συνοικίες όπως της Κόρδοβα, του Μπούργκος, της Βαλένθια και της Βαρκελώνης υπέστησαν πολλές καταστροφές σε συναγωγές (πολλές από αυτές μετατράπηκαν σε εκκλησίες), έγιναν αναγκαστικές βαπτίσεις και επίσης εκτελέστηκαν Εβραίοι. Παρ' όλο που η βασιλική εξουσία προσπάθησε από τη μεριά της για την ανοικοδόμηση αυτών, από οικονομικής άποψης η ζημιά ήταν ανεπανόρθωτη.

1.3 Το Διάταγμα και η απέλαση του 1492

Το 1478 ο Πάπας Σίξτος Δ' ενέκρινε την ίδρυση της Ιεράς Εξέτασης. Μετά την ίδρυση και την λειτουργία της, η οποία χρηματοδοτήθηκε από το Στέμμα με σκοπό την εξάλειψη των αιρετικών από τη χριστιανική κοινωνία και την άφιξη του Tomás de Torquemada³, η κύρια αποστολή της ήταν η διατήρηση της ενότητας της πίστης και η καταπολέμηση του Ιουδαϊσμού (Fernández, Santa Puche, στο Peramos Soler, 2011).

Το 1492, ο βασιλιάς Φερδινάνδος και η βασίλισσα Ισαβέλλα διέταξαν την εκδίωξη των Εβραίων από όλα τα εδάφη της Ισπανίας με ένα διάταγμα που υπογράφηκε στις 31 Μαρτίου. Αυτό δεν ήταν και το μοναδικό. Λίγο πριν στις 20 Μαρτίου, ο ιεροεξεταστής Tomás de Torquemada είχε ήδη εκδώσει ένα πρώτο διάταγμα στην Καστίλη και την Αραγονία σχετικά με την απέλαση των Εβραίων. Για να μην φανεί ότι το Στέμμα βρίσκεται στο περιθώριο μιας τέτοιας απόφασης, συντάχθηκαν δύο επιπλέον έγγραφα προκειμένου να ενισχυθεί το διάταγμα που

³Tomás de Torquemada (1420-1498), Δομινικανός μοναχός της Καστίλης και πρώτος Μεγάλος Ιεροεξεταστής στο κίνημα της Ισπανίας για την ομογενοποίηση των θρησκευτικών πρακτικών με εκείνες της Καθολικής Εκκλησίας στα τέλη του 15ου αιώνα, γνωστή και ως Ισπανική Ιερά Εξέταση.

εξέδωσε ο Tomás de Torquemada, ένα για το Στέμμα της Καστίλης και ένα άλλο για το Στέμμα της Αραγονίας που υπογράφηκε από τους μονάρχες στις 31 Μαρτίου του ίδιου έτους. Σύμφωνα με το διάταγμα αυτό όλοι οι Εβραίοι έπρεπε να εγκαταλείψουν το Ισπανικό έδαφος μέχρι τα τέλη Ιουλίου του 1492, εφόσον δεν δέχονταν τον χριστιανισμό. Στο διάστημα αυτό τους διαβεβαίωνε ότι θα τους παρείχαν προστασία μέχρι να ρευστοποιήσουν την περιουσία τους (Prados Garcia, 2011). Ένας μεγάλος αριθμός Εβραίων επέλεξε τον χριστιανισμό μπροστά στην απόφαση για εξορία. Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις, επρόκειτο για ανθρώπους με ορισμένη κοινωνική θέση, που ήταν συνηθισμένοι σε μια άνετη ζωή, με μεγάλη περιουσία και ακίνητα, οι οποίοι δεν ήθελαν να χάσουν την περιουσία τους υπέρ του Ιουδαϊσμού. Στην πραγματικότητα αυτό αποτέλεσε μια θρησκευτική διπροσωπία η οποία με τα χρόνια εξαφανίστηκε.

Σε αυτό το σημείο σημαντικό είναι να αναφέρουμε ακόμη μία φορά ότι η κοινωνική και επαγγελματική θέση των Εβραίων της εποχής εκείνης ήταν πολύ σημαντική. Αναμεσά τους υπήρχαν άτομα δραστήρια τόσο στον οικονομικό όσο στον πνευματικό τομέα (οικονομολόγοι, έμποροι, επιστήμονες, συγγραφείς και ποιητές). Σύμφωνα με αναφορά στο βιβλίο του Juan Eslava Galan "Los Reyes Catolicos" οι τότε βασιλείς εξαίρεσαν από τον εκτοπισμό τους γιατρούς και τους φαρμακοποιούς, επαγγέλματα που παραδοσιακά ασκούσαν από Εβραίους, γεγονός που δείχνει ότι ο εκτοπισμός έγινε μεθοδευμένα και πάντα προς το συμφέρον των Ισπανών.

1.4 Λόγοι που οδήγησαν στην εκτόπιση

Ποια ήταν η πραγματική επιθυμία των Καθολικών Μοναρχών μπροστά στην απόφαση που ελήφθη; Ήταν η εκτόπιση ενός πολύ μεγάλου πληθυσμού ή η μεταστροφή του στον καθολικισμό; Ότι ήταν η δημιουργία μίας ενωμένης Ισπανίας μπορούσαμε να πούμε. Οι βασιλείς, εκείνη την εποχή, πίστευαν ότι η Ισπανία θα κέρδιζε σε εσωτερική συνοχή αν επεδίωκε τουλάχιστον τη φυλετική και θρησκευτική ενότητα που παρατηρήθηκε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπου αναδύονταν τότε ως σύγχρονα κράτη. Η ισότητα στην οποία θα μπορούσαν να προσβλέπουν οι βασιλείς θα ήταν περισσότερο θρησκευτική και πολιτιστική παρά

φυλετική, διότι, στην περίπτωση της Ισπανίας, η έντονη διασταύρωση Ιβηρικής, Κέλτικης, Ρωμαϊκής, Εβραϊκής, Αραβικής, Σλάβικης και Βερβέρικης φυλής δεν άφηνε περιθώρια για αξιώσεις φυλετικής καθαρότητας. Στην πραγματικότητα, στην Ευρώπη υπήρχε μια ορισμένη περιφρόνηση για τους Ισπανούς, οι οποίοι θεωρούνταν μολυσμένοι από μαυριτανικό και εβραϊκό αίμα (Eslava Galan, 2004).

Επίσης, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η οικονομική δύναμη που κατείχαν οι Εβραίοι στην Ισπανία και τα διάφορα προβλήματα περί τοκογλυφίας, θα μπορούσαν να σημαίνουν μια κάποια ανασφάλεια για το μελλοντικό Στέμμα. Από την άλλη πλευρά, η δυνατότητα που δόθηκε στους Εβραίους να αλλαξοπιστήσουν αποκαλύπτει ότι αυτή η πιθανή αβεβαιότητα και ο φόβος δεν ήταν το κύριο κίνητρο για την αποπομπή (Blasco Martínez, στο Peramos Soler, 2011).

Σε κάθε περίπτωση, η ζημία που υπέστη το Στέμμα ήταν πολύ σοβαρή, διότι έχασε τόσο το τιμητικό εισόδημά του όσο και τα έκτακτα έσοδα, τα οποία ανέρχονταν συνολικά μεταξύ 10.000 και 16.000 *castellanos de oro*, δηλαδή μεταξύ 5 και 7 εκατομμυρίων *maravedis*⁴ (Suárez Fernández, όπως αναφέρεται στο Peramos Soler, 2011). Από την άλλη πλευρά, είναι αλήθεια ότι οι Εβραίοι υπόκειντο σε σκληρούς όρους όταν μετανάστευαν⁵, όπως το ότι δεν μπορούσαν να πάρουν μαζί τους χρυσό, ασήμι, νομίσματα, άλογα και όπλα, αν και τους επιτρεπόταν να πουλήσουν τα υπάρχοντά τους με ζημία, από την οποία, ωστόσο, το Στέμμα δεν επωφελήθηκε (Suárez Fernández, στο Peramos Soler, 2011).

Χαρακτηριστική έμεινε η φράση του Σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄ για το λάθος των Καθολικών Βασιλιάδων : "Σωστό και άξιο βασιλιά θα αποκαλούσες, άραγε, αυτόν που φτωχαίνει τον τόπο του και πλουτίζει τον δικό μας;"

1.5 Η Διασπορά μετά το 1492

Κατά τη διάρκεια αυτής της εκδίωξης, περισσότεροι από 160.000 Εβραίοι εγκατέλειψαν την Ιβηρική Χερσόνησο για να μεταβούν σε διάφορα μέρη της

4 1 *maravedi*= 0,1875 € (<http://elsexagenario.blogspot.com/2011/12/curiosidades-del-siglo-xvi.html>)

5 «*ley de sacas*» (νόμος των σάκων), σύμφωνα με τον οποίο δεν μπορούσαν να πάρουν μαζί τους ασήμι ή χρυσό. Κάποιοι κουβαλούσαν μόνο μερικά κομμάτια που έκρυβαν και τα οποία αποτελούσαν το μοναδικό τους κεφάλαιο (Suárez Fernández, στο Peramos Soler, 2011).

Ανατολικής Ευρώπης. Οι περισσότεροι από αυτούς ξεκίνησαν πηγαίνοντας πρώτα στην Πορτογαλία, όπου, κατά την είσοδό τους, έπρεπε να πληρώσουν φόρο, που τους έδινε το δικαίωμα να παραμείνουν εκεί για οκτώ μήνες. Μια άλλη, λιγότερο πολυάριθμη ομάδα 50.000 ατόμων, απέπλευσαν για την Αφρική και την ανατολική Μεσόγειο. Η 31η Ιουλίου του 1492, ήταν και η τελευταία ημέρα που μπορούσαν να βρεθούν σε ισπανικό έδαφος (Kedourie, στο Peramos Soler, 2011).

Οι συνέπειες της μετανάστευσης ήταν καταστροφικές για τον σεφαραδίτικο πληθυσμό. Η εξορία έφερε προβλήματα και είναι δύσκολο να περιγράψουμε λεπτομερώς τις ζημιές. Στις περισσότερες περιπτώσεις η εκδίωξη σχετιζόταν με την υπεξαίρεση περιουσιών και αγαθών και με χρέη που δεν μπορούσαν ποτέ να εισπραχθούν (Suárez Fernández, στο Peramos Soler, 2011).

Οι Ισπανοί Εβραίοι, μετά την εκδίωξή τους στα τέλη του 15ου αιώνα, πήγαν στη νότια Γαλλία και στην Πορτογαλία.

Όσοι εγκαταστάθηκαν στην Πορτογαλία υπέστησαν ξανά εκδίωξη, μετά τον γάμο του βασιλιά Μανουήλ της Πορτογαλίας του Τυχερού με την Ισαβέλλα, κόρη των Καθολικών Μοναρχών. Η εκδίωξη των Εβραίων από τα πορτογαλικά εδάφη, έλαβε χώρα στις 5 Δεκεμβρίου 1497 όπου εκδόθηκε διάταγμα παρόμοιο με εκείνο της Ισπανίας, το οποίο τους έδινε προθεσμία δέκα μηνών για να εγκαταλείψουν την Πορτογαλία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του πληθυσμού της χώρας, όταν ο πληθυσμός της τότε δεν ξεπερνούσε το ένα εκατομμύριο άτομα. Στις 19 Μαρτίου 1492 εκδόθηκε ένα άλλο διάταγμα, με το οποίο τους δόθηκαν πλοία για να φύγουν από τη Λισαβόνα για την εξορία. Ωστόσο, όταν ήρθε εκείνη η ώρα, τους αιχμαλώτισαν και τους οδήγησαν σε βαπτιστήρια για να μεταστραφούν στον καθολικισμό. Στην πραγματικότητα, δεν υπήρξε αποπομπή καθώς όσοι αρνήθηκαν να υιοθετήσουν τον χριστιανισμό μετατράπηκαν σε σκλάβοι του βασιλιά (Roth, στο Peramos Soler, 2011).

Μια άλλη ομάδα προτίμησε να εγκατασταθεί στη Βόρειο Αφρική και ειδικά στο Μαρόκο επειδή εκεί υπήρχε ήδη μια κοινότητα.

Σύμφωνα με το ντοκιμαντέρ του Miguel Angel Nieto, μία άλλη μερίδα Σεφαραδιτών κατευθύνθηκε προς το Άμστερνταμ, το Αμβούργο και το Ρότερνταμ και από κει στο Νέο Κόσμο και ειδικά στο Κουρασάο⁶.

Άλλοι επέλεξαν την Ιταλία ως προορισμό, η οποία αποτέλεσε είτε τόπο τελικής εγκατάστασης είτε εφελτήριο τόπο για την ακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αρκετοί Ισπανοί Εβραίοι, που είχαν ήδη γεννηθεί στην Πορτογαλία, εγκαταστάθηκαν στα μέσα του 16ου αιώνα στη Βενετία, τη Φεράρα, τη Ρώμη, την Πάδοβα, την Πίζα και τη Φλωρεντία. Αυτοί οι Εβραίοι έγραψαν τη λεγόμενη Βίβλο της Φερράρας, την πρώτη από τις Βίβλους που τυπώθηκαν στα καστελιάνικα. Στη Νάπολη έτυχαν καλής υποδοχής από τον βασιλιά Φερδινάνδο αλλά και πάλι κατέληξαν να μεταναστεύσουν λόγω επιδημίας πανώλης. Στην Ιταλία, αφιερώθηκαν κυρίως στο εμπόριο, διατηρώντας στενές σχέσεις με τις εβραϊκές κοινότητες της Ανατολικής και Βόρειας Ευρώπης. Μέχρι τον Οκτώβριο του 2010 άνηκε στις Ολλανδικές Αντίλλες

Εκείνοι που εγκαταστάθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία εκείνη την εποχή απλωνόταν σε όλη την ανατολική Μεσόγειο και τα Βαλκάνια, τα πήγαν καλύτερα από τον υπόλοιπο σεφαραδίτικο πληθυσμό. Διαφορετικοί λαοί εγκαταστάθηκαν εκεί και οι εκδιωγμένοι έτυχαν εξαιρετικής υποδοχής, με σεβασμό στα έθιμά τους, τη θρησκεία τους και την ισπανική γλώσσα.

Όσοι πήγαν στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το έκαναν μετά από πρόσκληση του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄ (1482-1512) ο οποίος λέγεται ότι, αφού έμαθε για την εκδίωξή τους από την Ισπανία, προσπάθησε να τους προσελκύσει στην επικράτειά του. Ο κύριος λόγος βέβαια ήταν να επανακατοικηθούν οι νέες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με έναν πληθυσμό υπηκόων που θα ενίσχυε, αφενός, την οικονομία της νέας αυτοκρατορίας και, αφετέρου, θα παρέμενε πιστός στην κυριαρχία της απέναντι στον ελληνικό πληθυσμό που ζούσε κάτω από την υποταγή στον Σουλτάνου.

Με αυτόν τον τρόπο όλοι οι Σεφαραδίτες βρέθηκαν σε όλες τις επικράτειες της λεκάνης της Μεσογείου, από την Οθωμανική αυτοκρατορία μέχρι τα στενά του

6 Μέχρι τον Οκτώβριο του 2010 άνηκε στις Ολλανδικές Αντίλλες

Γιβραλτάρ και δημιούργησαν τις νέες κοινότητες με τα δικά τους έθιμα, γλώσσα και πολιτισμικά στοιχεία.

Κεφάλαιο 2

2 Ο ρόλος της μουσικής στη διαμόρφωση εθνοτικής ταυτότητας στη διασπορά

2.1 Η μουσική ως μέρος της Κοινωνίας

Η μουσική μοιράζεται, μεταξύ λίγων ή πολλών ανθρώπων κάτω από διαφορετικές συνθήκες, εντός ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού πλαισίου ή μεταξύ δύο διαφορετικών πολιτισμών.

Σύμφωνα με μελέτες της Εθνομουσικολογίας η σχέση της μουσικής με την κοινωνία και την συλλογικότητα είναι αλληλένδετη.

Πράγματι, η μουσική αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο στη ζωή των ανθρώπων και ένα μέσο έκφρασης αλλά και αυτοπροσδιορισμού του ατόμου ως μέλους της κοινωνίας. Εμφανίζεται σε πολλά περιβάλλοντα και περιλαμβάνει πολλά διαφορετικά είδη δράσης και τρόπους οργάνωσης του ήχου σε νοήματα. Οι ερευνητές έχουν τονίσει ότι το θεμελιώδες νόημα της μουσικής δεν βρίσκεται στα αντικείμενα (π.χ. ένα μουσικό έργο) αλλά στις δράσεις, σε αυτό που κάνουν οι άνθρωποι. Το να κάνεις μουσική είναι "να συμμετέχεις, με οποιαδήποτε ιδιότητα, σε μια μουσική παράσταση, είτε εκτελώντας, είτε ακούγοντας, είτε κάνοντας πρόβες ή εξάσκηση, είτε παρέχοντας υλικό για την εκτέλεση (αυτό που ονομάζεται σύνθεση), είτε χορεύοντας" (Small 1998, στο Lidskog, 2017, σελ. 25). Ο Small επίσης επινοεί τον όρο "musicking" για να συλλάβει αυτή την εννοιολογική σημασία: όλες τις πρακτικές δημιουργίας νοήματος που συμβάλλουν σε μια μουσική παράσταση. Αυτή η δραστηριότητα δεν είναι μονόδρομος, από τον μουσικό στον ακροατή. Αντίθετα, είναι μια δυναμική διαδικασία που περιλαμβάνει το πλαίσιο και την κουλτούρα, δημιουργώντας, διατηρώντας και αλλάζοντας έτσι νοήματα.

Όπως αναφέρει η Shelemay (2011) η μουσική μπορεί να αποτελέσει πεδίο μέσα από το οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε τις διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής δράσης και της μουσικής πρακτικής και να αναδείξει με μεγαλύτερη σαφήνεια διαδικασίες συγκρότησης συλλογικοτήτων και ταυτοτήτων. Έτσι, λοιπόν, η μουσική αποτελεί ένα πεδίο των κοινωνικών ομαδώσεων όπου μέσα απ' αυτό όχι μόνο

μπορούν να εκφραστούν και να περάσουν μηνύματα αλλά η μουσική μπορεί να συντελέσει στην διαμόρφωση, τη μορφοποίηση και τη διατήρηση νέων συλλογικοτήτων και ταυτοτήτων.

Η ταυτότητα προσδίδει προσωπικά ή ομαδικά χαρακτηριστικά και εκφράζει τη συμμετοχή σε συγκεκριμένες ομάδες. Η συμμετοχή μας σε αυτές μας παρέχει διάφορες κοινωνικές ταυτότητες που ονομάζονται και συλλογικές. Οι συλλογικές ταυτότητες οι οποίες συνυπάρχουν με το πλαίσιο κοινωνικής οργάνωσης, μας βοηθούν να διαμορφώσουμε επιλογές, προτιμήσεις και να κατηγοριοποιηθούμε μέσα σε αυτό το πλαίσιο.

Κατόπιν όλων των ανωτέρω μπορούμε να μιλήσουμε για κοινότητες και μία από αυτές είναι και η μουσική κοινότητα.

Σύμφωνα με τον όρο που αποδίδει η Shelemay,

[μία μουσική κοινότητα, ανεξαρτήτως της θέσης της στον χρόνο ή τον χώρο, είναι μία συλλογικότητα που κατασκευάζεται και συντηρείται μέσα από μουσικές διαδικασίες ή επιτελέσεις. Συγκροτείται κοινωνικά και συμβολικά. Οι μουσικές πρακτικές μπορεί να δημιουργούν κοινωνικές σχέσεις σε “πραγματικό χρόνο” ή να πραγματώνονται πληρέστερα στο πεδίο ενός εικονικού περιβάλλοντος ή φαντασιακά. Η μουσική κοινότητα δεν προϋποθέτει την παρουσία συμβατικών δομικών στοιχείων ούτε χρειάζεται να είναι ριζωμένη σε έναν μόνο τόπο, παρότι τόσο δομικά όσο και τοπικά στοιχεία μπορεί να αποκτούν σημασία σε συγκεκριμένες φάσεις της διαδικασίας συγκρότησής της και κατά την διάρκεια της ύπαρξής της. Η μουσική κοινότητα είναι μία κοινωνική οντότητα, το προϊόν ενός συνδυασμού κοινωνικών και μουσικών διαδικασιών, δημιουργώντας σε όσους συμμετέχουν στη μουσική δημιουργία ή ακρόαση την επίγνωση μιας μεταξύ τους σύνδεσης] (Shelemay, στο Θεοδοσίου, 2020, σελ. 45-46)

Έτσι σύμφωνα με τον παραπάνω όρο, η Shelemay στην προσπάθεια της να συνενώσει το κοινωνικό και το μουσικό πεδίο, προτείνει ένα τριμερές σχήμα το οποίο περιλαμβάνει τρεις μορφές διαδικασιών, τις οποίες τις συσχετίζει με αντίστοιχους τύπους κοινότητας.

Ο πρώτος τύπος είναι οι κοινότητες καταγωγής που προκύπτουν μέσα από τις διαδικασίες καταγωγής, οι οποίες συνενώνονται μέσα από ταυτότητες όπου μέσα στην κοινότητα θεωρούνται κοινές. Εδώ ο ρόλος της μουσικής είναι ενεργητικός σε σχέση με το κοινωνικό. Δηλαδή πολλές κοινότητες δεν θα μπορούσαν να συντηρηθούν στο πέρασμα του χρόνου χωρίς τις μουσικές πρακτικές που τις χαρακτηρίζουν. Η μουσική επιτέλεση είναι αυτή που προσδίδει συνοχή και διάρκεια αλλά απορροφά και τις αλλαγές σε περιόδους μεταβατικές ή τραυματικές για την ομάδα.

Ο δεύτερος τύπος είναι οι κοινότητες διαφωνίας, οι οποίες αναδύονται μέσα από τις διαδικασίες διαφωνίας. Προκύπτουν κατά κανόνα από μειονοτικές ομάδες ως πράξεις εναντίωσης ή αντίστασης σε μια υπάρχουσα συλλογικότητα. Ο ρόλος της μουσικής είναι πρωταγωνιστικός, θα λέγαμε, διότι πάλι μέσω της μουσικής επιτέλεσης εκφράζεται η διαφωνία.

Τέλος, ο τρίτος τύπος είναι οι κοινότητες συγγένειας, που σχηματίζονται μέσα από διαδικασίες συγγένειας δηλαδή οι προσωπικές προτιμήσεις εγείρουν την επιθυμία για κοινωνική σύνδεση με άλλους που μοιράζονται τις ίδιες προτιμήσεις.

2.2 Μουσική και ταυτότητα

Η σχέση της μουσικής και της ταυτότητας εγείρει ένα πολύ μεγάλο ενδιαφέρον τόσο στις μουσικές σπουδές όσο και στον τομέα της εθνομουσικολογίας. Η μουσική αποτελεί συστατικό μέρος του πολιτισμού και ως εκ τούτου είναι σημαντική για τη διαμόρφωση της ατομικής και κοινωνικής ταυτότητας. Μπορεί να χρησιμεύσει ως χώρος και πρακτική που συνδέει τα μέλη της ομάδας μεταξύ τους, έτσι ώστε να αντιλαμβάνονται ότι ανήκουν ο ένας στον άλλον και ίσως ακόμη ότι έχουν να επιτελέσουν ένα συγκεκριμένο έργο ή αποστολή. Μέσω της μουσικής, μπορούν να αναπτυχθούν συναισθηματικοί, κοινωνικοί και γνωστικοί δεσμοί, γεγονός που συνεπάγεται την κατασκευή και ενεργοποίηση μιας κοινωνικής ταυτότητας και μιας κοινωνικής μνήμης, όπου το άτομο και το κοινωνικό σύνολο συνδέονται (Sheleman 2006 στο Lidskog 2017, σελ. 25). Σημαντικό μέρος κάθε διαμόρφωσης ταυτότητας είναι η δημιουργία ορίων. Η μουσική ως γνωστόν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να χαράξει όρια μεταξύ ομάδων, διαμορφώνοντας και

ενισχύοντας έτσι τις κοινωνικές ταυτότητες (Rice 2013 στο Lidskog 2017, σελ. 25). Η μουσική μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως συμβολικό αναγνωριστικό μιας κοινωνικής ομάδας, τόσο από τα μέλη της ομάδας όσο και από το περιβάλλον (τα μη μέλη της). Η μουσική δεν λειτουργεί μόνο για την έκφραση και τη διατήρηση προϋπαρχουσών ταυτοτήτων, αλλά παρέχει επίσης πόρους για την αμφισβήτηση και τη διαπραγμάτευση ταυτοτήτων και την κατασκευή νέων (Jung 2014, Kyker 2013, Stokes 2004 στο Lidskog 2017, σελ.25). Επειδή τα άτομα και οι ομάδες πρέπει συνεχώς να ανταποκρίνονται και να σχετίζονται με νέα φαινόμενα και πρακτικές μέσα στην ευρύτερη κοινωνία, είναι όλο και πιο δύσκολο να μιλάμε για διακριτούς και σταθερούς πολιτισμούς. Κάτι τέτοιο ισχύει και για την μουσική, όπου η παγκόσμια εξάπλωση των μουσικών ειδών παρέχει ευκαιρίες για μουσική υβριδικότητα, η οποία μπορεί να επηρεάσει τον σχηματισμό ταυτότητας.

Η μουσική βρίσκεται στο επίκεντρο των πιο βαθιών κοινωνικών περιστάσεων και εμπειριών των πολιτισμών και λειτουργεί σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας, από το ατομικό έως το παγκόσμιο (Turino στο Lidskog 2017, σελ. 24).

2.3 Μουσική και Διασπορά

2.3.1 Έννοια και πλαίσιο

Η έννοια της διασποράς έχει λάβει πολλούς ορισμούς, οι οποίοι μέσα στην πάροδο του χρόνου και της ιστορίας έχουν επεκταθεί προς διάφορες κατευθύνσεις μέσα σε ένα ευρύ πεδίο εφαρμογής. Τρία είναι όμως τα στοιχεία τα πιο ισχυρά που χαρακτηρίζουν την διασπορά: α) ο διασκορπισμός ενός πληθυσμού, β) ο προσανατολισμός προς μία πατρίδα και γ) η διατήρηση των ορίων των κοινοτήτων της διασποράς που την ξεχωρίζουν από τη χώρα υποδοχής (Brubaker, 2005).

Σε πολλές χώρες, η πολυπολιτισμική ιθαγένεια αντιμετωπίζει δυσκολίες από παλαιότερα μέχρι και την σημερινή εποχή. Παρακάτω θα αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο η εθνική ταυτότητα και ο πολιτισμός μιας ομάδας, μιας κοινότητας διατηρείται και μετασχηματίζεται σε καταστάσεις διασποράς και πιο συγκεκριμένα μέσω της μουσικής. Με λίγα λόγια η μουσική αποκτά έναν ρόλο διαμόρφωσης πολιτισμικής ταυτότητας μεταξύ εθνοτικών ομάδων. Μέσα στην διασπορά

δημιουργούνται νέες συνθήκες για τον σχηματισμό ταυτότητας και η μουσική αποτελεί σημαντικό μέσο για τις κοινότητες να διαπραγματεύονται και να αναπτύσσουν τις ταυτότητές τους στο νέο τους περιβάλλον.

Αρχικά, η έννοια της διασποράς νοηματοδοτούσε την ιστορική εμπειρία και τη σημερινή κατάσταση των λαών που για διάφορους λόγους (π.χ. εκτοπισμό, γενοκτονία) είχαν διασκορπιστεί και έπρεπε να ζουν μεταξύ δύο πολιτισμών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον αναγκαστικό διασκορπισμό, την εξορία και την απώλεια (Clifford στο Lidskog, 2017, σελ. 25). Όσοι ανήκαν στη διασπορά βίωναν μια κατάσταση μεταξύ του να βρίσκεσαι σωματικά σε ένα μέρος (όπου ζεις και εργάζεσαι) αλλά η ψυχή και ο νους σου να βρίσκεται στην πατρίδα που εγκατέλειψες. Οπότε, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου οι μετανάστες προσαρμόζονται κοινωνικά στη χώρα υποδοχής, εξακολουθούν να διατηρούν πολιτιστικούς και συναισθηματικούς δεσμούς με την πατρίδα τους, γεγονός που τους καθιστά εν μέρει αποξενωμένους στη χώρα υποδοχής (Brubaker 2005; Safran 1991 στο Lidskog, 2017, σελ. 25).

Βεβαίως αυτό δεν σημαίνει ότι η έννοια της διασποράς είναι μία έννοια χωρίς πλαίσιο. Η διαμόρφωση της ταυτότητας λαμβάνει πάντα χώρα σε συγκεκριμένα πλαίσια, και η διασπορά αποτελεί ένα από αυτά. Η διασπορά αποτελείται από το στοιχείο της ένταξης σε ένα συνεχές μεταλλασσόμενο υπερεθνικό δίκτυο που περιλαμβάνει διασκορπισμένους ανθρώπους οι οποίοι διατηρούν την αίσθηση της μοναδικότητάς τους και το ενδιαφέρον για την πατρίδα τους. Πρόκειται για ένα κοινωνικό κατασκεύασμα που βασίζεται στα συναισθήματα, τη συνείδηση, τη μνήμη και τη μυθολογία, ένα κατασκεύασμα που αφηγείται και δίνει νόημα σε μια συγκεκριμένη ομαδική ταυτότητα (Shuval στο Lidskog, 2017, σελ. 26). Ένα διαρκές υπερεθνικό δίκτυο που περιλαμβάνει μία πατρίδα δεν καθιστά, ωστόσο, αναγκαία μια δυαδική σχέση μεταξύ διασποράς και πατρίδας, αλλά μάλλον μπορεί να αποτελέσει ένα δυναμικό πεδίο συνεχιζόμενων σχέσεων μεταξύ των κοινοτήτων της διασποράς, καθώς και μεταξύ των κοινοτήτων αυτών και των αντίστοιχων πατρίδων τους. Διαδικασίες ομογενοποίησης και ετερογενοποίησης εντοπίζονται τόσο εντός της διασποράς όσο και μεταξύ των πολιτισμών, πράγμα που σημαίνει ότι τα μέλη μιας διασπορικής κοινότητας έρχονται αντιμέτωπα με ένα πλήθος

άλλων, όχι μόνο μελών άλλων πολιτισμών αλλά και εκπροσώπων ετερογενών ταυτοτήτων εντός της ίδιας της διασπορικής κοινότητας (Kokot et al. 2004 στο Lidskog, 2017, σελ. 26). Η διασπορική ταυτότητα είναι μόνο μία από τις πολλές ταυτότητες που μπορεί να έχει ένα άτομο. Λόγω της πολυπλοκότητάς τους, τα μέλη μπορούν να περιηγηθούν μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών αξιώσεων και να διαπραγματευτούν την ταυτότητά τους σε σχέση με διαφορετικά πλαίσια και πολιτισμούς.

Συνοψίζοντας, η διασπορά περιλαμβάνει μια συλλογική μνήμη (ή μύθο) και μια σύνδεση με αυτό που θεωρείται πολιτισμός της πατρίδας. Ωστόσο, το περιεχόμενο αυτής της πατρίδας και τα όρια μεταξύ αυτής και άλλων πλαισίων και πολιτισμών δεν είναι δεδομένα, αλλά αποτελούν αντικείμενο διαρκούς διαπραγμάτευσης και επαναδιαπραγμάτευσης.

2.3.2 Λειτουργίες της μουσικής στη Διασπορά

Για τις παραπάνω ομάδες, η μουσική μπορεί να έχει ιδιαίτερο νόημα και λειτουργία. Μπορεί, με διάφορους τρόπους, να ενισχύσει την ταυτότητα και τη συνοχή μιας ομάδας (Baily and Collyer 2006 / Boura 2006 / Erol 2012 / Lewis 2010/ Martiniello and Lafleur 2008 – Reyes-Ruiz 2005 στο Lidskog, 2017, σελ. 30) και να δημιουργήσει μια διασπορική συνείδηση στα μέλη της (Brennan 2012/Roberson 2010 στο Lidskog, 2017, σελ. 30). Η λειτουργία αυτή επιτυγχάνεται με τους παρακάτω εξής τρόπους: α) Ο ένας είναι ότι η μουσική γίνεται ένα σημαντικό μέσο για τη διατήρηση της επαφής με τον πολιτισμό της πατρίδας (Boura 2006/Gross et al. 1994 / Klein 2005 στο Lidskog, 2017, σελ. 30). Οι μουσικές πρακτικές των κοινοτήτων της διασποράς συνδέονται συχνά με τον πολιτισμό της πατρίδας (Klein 2005 / Maya Knauer 2008 στο Lidskog, 2017, σελ. 30). β) Ένας άλλος τρόπος είναι ότι η μουσική μπορεί να αποτελέσει μέσο επαφής και πολιτιστικής ανταλλαγής με τις κοινότητες της διασποράς σε άλλες χώρες. γ) Ένας τρίτος τρόπος είναι ότι σε ομάδες και κοινότητες με πολιτική, θρησκευτική και κοινωνική ετερογένεια (και ίσως ακόμη και κοινωνικές εντάσεις), η μουσική μπορεί να προσφέρει κοινωνική συνοχή- τα μέλη μπορούν, παρά τις διαφορές τους, να ενωθούν γύρω από κοινές εκφραστικές μουσικές πρακτικές (Erol στο Lidskog, 2017). Η μουσική μπορεί έτσι

να δημιουργήσει ταυτότητα μέσα σε μια ομάδα παρά την ετερογένεια των μελών της.

Ωστόσο, αυτή η άποψη για το νόημα και τη λειτουργία της μουσικής δεν πρέπει να ερμηνεύεται ότι η μουσική λειτουργεί κυρίως για τη διατήρηση ενός πολιτισμού και μιας συλλογικής ταυτότητας. Όταν η μουσική εκφράζεται σε ένα νέο πολιτισμικό πλαίσιο, τείνει να απορροφά νέα μουσικά στοιχεία (Baily 2006, Baily / Collyer 2006, Bennett 1997, Murthy 2009 στο R.Lidskog, 2017, σελ.30). Αυτές οι διακρατικές ροές, τόσο στη χώρα καταγωγής όσο και στις κοινότητες της διασποράς, σημαίνουν ότι η μουσική όχι μόνο διαδίδεται αλλά και αποτυπώνεται και έχει επιρροή που αποσταθεροποιεί και αναπτύσσει την πολιτιστική ταυτότητα (Bennett 1997, Dawson 2002, Erol 2012, Reyes-Ruiz 2005 στο R.Lidskog, 2017, σελ.31). Επιπλέον, η μουσική μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την επαναδιαπραγμάτευση των υπάρχοντων ταυτοτήτων (Dawson 2002, Murthy 2009 στο R.Lidskog, 2017, σελ. 31). Οι εθνικές κοινωνικές ομάδες μπορούν να αμφισβητήσουν και να μετασχηματιστούν οι καθιερωμένες ταυτότητές, μεταδίδοντας διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία στις μουσικές τους πρακτικές.

Σε αυτό το σημείο, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι το ίδιο μουσικό είδος μπορεί να έχει διαφορετικές λειτουργίες σε διαφορετικά πλαίσια και για διαφορετικές ομάδες. Για παράδειγμα, ο τύπος της μετανάστευσης μπορεί να είναι σημαντικός για τη λειτουργία της μουσικής σε μια συγκεκριμένη κοινότητα. Αλλιώς λειτουργεί η μουσική σε ομάδες μεταναστών προσφύγων και αλλιώς σε οικονομικούς μετανάστες. Ομοίως, η μουσική μπορεί να έχει διαφορετικές λειτουργίες ανάλογα με τη θέση της ομάδας στη νέα (διασπορική) της κατάσταση: αν το πολιτιστικό κεφάλαιο μιας ομάδας αλλάξει σημαντικά σε μια νέα κοινωνία, το αρχικό νόημα της μουσικής της μπορεί να αλλάξει. Υπάρχουν επίσης γενεαλογικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι σε καταστάσεις διασποράς σχετίζονται με τη μουσική της πατρίδας τους (Chapman 2005, Klein 2005 στο R.Lidskog, 2017, σελ. 31).

Έτσι, η μουσική μπορεί να επιτρέψει στις ομάδες της διασποράς να ενισχύσουν, να αναπτύξουν και να μετασχηματίσουν τη συλλογική τους ταυτότητα και την κοινωνική τους συνοχή.

Ωστόσο, η αναγνώριση μίας ταυτότητας απαιτεί χώρο, κυρίως δημόσιο χώρο. Αρκετές μελέτες τονίζουν την πολύπλοκη σχέση μεταξύ της πολιτιστικής ταυτότητας, της μουσικής παράστασης και του δημόσιου χώρου. Η μουσική παράσταση στο δημόσιο χώρο χρησιμεύει όχι μόνο για να καταστήσει μια συγκεκριμένη ομάδα ορατή στην κοινωνία, αλλά δείχνει επίσης ότι μια συγκεκριμένη κουλτούρα πρέπει να αποτελεί μέρος της ευρύτερης κοινωνίας (Bennett 1997, Bohlman 2011, Maya Knauer 2008, Van Aken 2006, Whiteley et al. 2004 στο R.Lidskog 2017, σελ. 31). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Τούρκοι Σεφαραδίτες που μετανάστευσαν στο Βερολίνο την δεκαετία του 1930. Ζούσαν εκεί, αθόρυβα, μέσα στις άλλες κοινότητες και τον Φεβρουάριο του 1935 άρχισαν να γίνονται αντιληπτοί σαν κοινότητα, μετά από ένα «Σεφαραδίτικο Φεστιβάλ», όπου διοργανώθηκε ένας φιλανθρωπικός χορός με μουσική (Guttstadt, 2013, σελ.103).

Επίσης, άξια λόγου αποτελεί και η σημασία της «μαρτυρίας», μιας έννοιας που επινόησε η Oliver (2001), Αμερικανίδα φιλόσοφος εξειδικευμένη στη πολιτική φιλοσοφία και ηθική. Η Oliver αναπτύσσει μια κριτική μοντέλων αναγνώρισης ταυτότητας και προτείνει να γίνει μάρτυρας αυτής. Η σημασία αυτή αναφέρεται στην ανάκτηση και αποκατάσταση της υποκειμενικότητάς της, από μια ομάδα μέσω της μουσικής παράστασης. Στη μουσική παράσταση, μια υποταγμένη ομάδα μπορεί να δράσει με τρόπο που να αποτρέπει την τοποθέτησή της στην αρνητική αντικειμενοποιημένη θέση του «άλλου». Έτσι, η επιτέλεση της εμπλεκόμενης και ζωντανής ιστορίας μπορεί να έχει θεραπευτικές λειτουργίες, επιτρέποντας στην υποταγμένη ομάδα να αποκτήσει υποκειμενικότητα και «δυνατότητα ανταπόκρισης».

Για τις εκτοπισμένες κοινότητες, υπάρχει σημαντική ανάγκη να «φτιάξουν τόπο» στον εκτοπισμό (van Aken 2006 στο Lidskog, 2017, σελ.31). Οι μουσικές παραστάσεις είναι τόποι όπου οι περιθωριοποιημένοι πολιτισμοί βρίσκουν δημόσια έκφραση και συμβάλλουν στην κατασκευή μιας συγκεκριμένης κοινότητας. Δηλαδή, είναι ένας χώρος όχι μόνο για τον αυτοπροσδιορισμό και την ένταξη αλλά και για τον αποκλεισμό και την κατασκευή του «άλλου».

Έτσι, η αναγνώριση μίας κοινότητας και η ανάκτηση της ταυτότητάς της δεν είναι απαραίτητα ευθυγραμμισμένες μεταξύ τους. Αυτό που απαιτούν και οι δύο, ωστόσο, είναι ο χώρος. Η αναγνώριση απαιτεί δημόσιο χώρο για την άρθρωση, την έκφραση και την αναγνώριση, και η ανάκτηση απαιτεί τόπο που υπόσχεται συνέχεια, επειδή οι τραυματισμένες ομάδες είναι ομάδες που έχουν χάσει τον αρχικό βιωμένο τόπο τους. Έτσι, ο αγώνας για χώρο είναι μια σημαντική πτυχή του έργου των ομάδων της διασποράς για την αποκατάσταση και την επαναδιαπραγμάτευση των υπαρχόντων και της ταυτότητάς τους. Ωστόσο, η μουσική δεν είναι σημαντική μόνο για την αναγνώριση ή την αποκατάσταση της ταυτότητας μιας εθνικής ομάδας, διότι η μουσική και το πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται μπορεί να διαμορφώσει ευκαιρίες υπέρβασης των εθνικών και πολιτισμικών συνόρων (Dawson 2005 στο Lidskog, 2017, σελ. 32).

Ένα άλλο θέμα, που σχετίζεται τόσο με την αναγνώριση όσο και με την ανάκτηση μίας ταυτότητας, αφορά το ρόλο της μουσικής στη μνήμη και τη διατήρηση της ταυτότητας, καθώς και στη διαμόρφωση συναισθηματικών δεσμών μέσα σε μια κοινότητα. Στα τραγούδια λέγονται ιστορίες και αφηγούνται συλλογικές εμπειρίες. Η μουσική αποτελεί έτσι ένα μέσο για τη μεταφορά μιας ιστορικής συνείδησης από γενιά σε γενιά και τη διατήρηση και διαμόρφωση μιας διασπορικής συνείδησης, η οποία γίνεται σημαντικό μέρος της πολιτιστικής ταυτότητας μιας ομάδας (Roberson 2010, στο Lidskog, 2017, σελ. 32). Αυτό αφορά κυρίως μουσική όχι στη διασπορά αλλά για τη διασπορά, δηλαδή τραγούδια με αφηγήσεις που αφορούν τη θέση και τη ζωή τους στη νέα τους χώρα. Η μουσική δηλαδή επιτελεί σημαντική λειτουργία στη μεταφορά μιας συγκεκριμένης ταυτότητας από τους μετανάστες της πρώτης γενιάς σε εκείνους της δεύτερης και της τρίτης γενιάς που δεν έχουν τη δική τους εμπειρία από την πατρίδα των γονέων και των παππούδων τους. Ωστόσο, η λειτουργία αυτή δεν είναι μια απλή αναπαραγωγή της συλλογικής ταυτότητας. Αντίθετα, οι νεότερες γενιές (που σχετίζονται τόσο με την εθνική ταυτότητα των γονέων τους όσο και με τον κυρίαρχο πολιτισμό) διαπραγματεύονται συνεχώς την παγιωμένη ταυτότητα και την ιστορία τους και η λειτουργία αυτή φαίνεται να αμβλύνεται, γεγονός που συχνά οδηγεί σε αλλαγή της εθνικής ταυτότητας.

Άλλη μία λειτουργία, που θα πρέπει να αναφέρουμε, εξίσου σημαντική, είναι οι χειραφετητικές δυνατότητες της μουσικής. Η μουσική μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την περιθωριοποίηση και απομόνωση του "άλλου". Μπορεί να χαράζει όρια μεταξύ δύο ομάδων. Έτσι, μπορούν να αποκλειστούν ομάδες που αρχικά αποτελούσαν μέρος ενός μουσικού είδους και κατασκευάστηκαν "τοπικοί άλλοι" (άλλοι που δεν είναι γεωγραφικά διακριτοί από έναν συγκεκριμένο εθνικό πολιτισμό). Δηλαδή μια πολιτιστική ελίτ, επαναπροσδιορίζοντας ένα μουσικό είδος, χαράζει όρια μεταξύ εκείνων που ανήκαν σε μια κυρίαρχη (εθνική) κουλτούρα και εκείνων που δεν ανήκουν.

Υπάρχουν, ωστόσο και αντίθετα παραδείγματα μουσικών επιδόσεων όπου ομάδες μετατοπίζονται από απομονωμένες σε μη απομονωμένες. Επινοούν υβριδικές μορφές μουσικής, που συνεπάγεται κυρίως σε δυτικοποίηση του ρεπερτορίου. Αυτός ο υβριδισμός δεν έχει ως αποτέλεσμα τη σύνθεση νέων τραγουδιών, αλλά νέων τρόπων εκτέλεσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Yasmin Levi όπου παίρνοντας παραδοσιακά σεφαραδίτικα τραγούδια, χωρίς να αλλάξει στίχους και μελωδίες, άλλαξε τους ρυθμούς, έκανε τη διασκευή, πρόσθεσε κάποια όργανα και τα έκανε να φαίνονται πιο μοντέρνα. Με αυτό τον τρόπο κατάφερε να αγγίξει το πιο σύγχρονο, νεανικό κοινό, παγκοσμίως.

Επίσης, η μουσική μπορεί να αποτελέσει μέσο κοινωνικής κινητοποίησης. Οι ομάδες μπορούν να αντισταθούν και να αντιταχθούν στις κοινωνικές ανισότητες και τις άνισες σχέσεις εξουσίας μέσω της μουσικής (Gross et al.1994, Martiniello & Lafleur 2008, Whiteley et al. 2004 στο Lidskog, 2017, σελ.33). Η ραπ και το χιπ-χοπ είναι δύο συχνά αναφερόμενα είδη που χρησιμοποιούνται από τις μειονότητες στον αγώνα τους να επιτύχουν την αναγνώρισή τους από την κυρίαρχη κουλτούρα. Ωστόσο, όπως δείχνει ο Eyerman (στο Lidskog, 2017, σελ. 33), η μουσική μπορεί να χρησιμοποιηθεί από κοινωνικά κινήματα με πολύ διαφορετικές θέσεις. Ανεξάρτητα από το πολιτικό πρόγραμμα που εμπλέκεται, η μουσική λειτουργεί για να καταστήσει μια συγκεκριμένη ομάδα ορατή στην ευρύτερη κοινωνία (Eyerman 2002, Klein 2005, Macias 2004, Maya Knauer 2008, Murthy 2009 στο R.Lidskog, 2017, σελ. 33).

Τελειώνοντας θα αναφερθούμε στο γεγονός ότι η μουσική απόδοση σε μεγάλο βαθμό φαίνεται να είναι κωδικοποιημένη ως προς το φύλο. Η μουσική και ο χορός συχνά λειτουργούν για την αναπαραγωγή και την ενίσχυση των έμφυλων ταυτοτήτων και σχέσεων, δηλαδή οι πρακτικές και οι χώροι που διαμορφώνονται από την εκτέλεση αυτών των πρακτικών είναι έμφυλοι (Dawson 2002, Leonard 2006, Lewis 2010, Maya Knauer 2008, Roberson 2010, van Aken 2006 στο Lidskog, 2017, σελ. 34). Ωστόσο, η μουσική δεν συμβάλλει μόνο στην ενίσχυση των έμφυλων ταυτοτήτων, αλλά μπορεί επίσης να τις αμφισβητήσει, καθώς και τις πρακτικές και τις σχέσεις τους. Έτσι, η μουσική δημιουργεί έναν χώρο που μπορεί να σταθεροποιήσει και να αποσταθεροποιήσει τις καθιερωμένες έμφυλες ταυτότητες, συχνά και τα δύο ταυτόχρονα.

Το συμπέρασμα αυτής της ανάλυσης είναι ότι η μουσική διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας και ιδιαίτερα σε καταστάσεις διασποράς. Η μουσική μπορεί να χρησιμεύσει τόσο για τη σταθεροποίηση και τη διατήρηση των ταυτοτήτων και των υπαρχόντων όσο και για την αποσταθεροποίησή τους, παρέχοντας νέο υλικό και πόρους για το σχηματισμό ταυτότητας, τονίζοντας κυρίως τη σημασία του πλαισίου (της διασπορικής κατάστασης), του χώρου, της συλλογικής μνήμης, του φύλου και της πολιτικής.

Κεφάλαιο 3

3 Η Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης

3.1 Εισαγωγή

Η θρησκευτική και εθνοτική ομάδα των Εβραίων της Ισπανίας συνέβαλε στην πνευματική αναγέννηση της χώρας κατά την περίοδο της μακροχρόνιας διαμονής τους στην Ιβηρική χερσόνησο, πριν την εξορία. Πολλοί ασχολήθηκαν και διέπρεψαν στην λογοτεχνία, την ιατρική, την φιλοσοφία, την θεολογία, το εμπόριο και σε πολλούς άλλους τομείς. Αυτό δείχνει ένα ανώτερο πνευματικό επίπεδο έναντι των υπολοίπων και παρ' όλες τις αντίξοες συνθήκες της εξορίας, βοήθησε, στα μέρη που βρέθηκαν να δημιουργήσουν ξανά τις δικές τους κοινοτικές ομάδες, να οργανωθούν μέσα σε αυτές ή να ενταχθούν σε προϋπάρχουσες. Ενδεικτικά στην Ελλάδα, αναφέρουμε μερικές από τις πιο σημαντικές κοινότητες όπως η Κοινότητα της Κέρκυρας, της Λάρισας, των Τρικάλων, του Βόλου, της Ζακύνθου, των Ιωαννίνων κ.α. Στην περίπτωση της Ελλάδας οι προϋπάρχουσες κοινότητες αποτελούνταν από τους λεγόμενους Εβραίους «Ρωμανιώτες».

Ωστόσο μεταξύ των πόλεων που ξεχωρίζουν για την μεγάλη απορρόφηση Εβραίων είναι η Θεσσαλονίκη. Η κοινότητα αυτή ήταν πάντα αυτόνομη, με δικούς της θεσμούς και με πολιτική και οικονομική δύναμη, πολύ μεγαλύτερη από εκείνη των άλλων κοινοτήτων τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο στην μετέπειτα πορεία της μέσα στην ιστορία. Η Θεσσαλονίκη έγινε το κέντρο μιας έντονης πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο εμπόριο και τη βιομηχανία.

Παρακάτω θα αναφερθούμε, μέσα από μια σύντομη περιγραφή, στην ιστορία της πιο σημαντικής εβραϊκής κοινότητας στην Ελλάδα, τη κοινότητα της Θεσσαλονίκης.

3.2 Οι πρώτοι Εβραίοι

Το 315 π.Χ. ιδρύεται η πόλη της Θεσσαλονίκης από τον βασιλιά της Μακεδονίας Κάσσανδρο και το 168 π.Χ. γίνεται πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής επαρχίας της

Μακεδονίας, όπου αρχίζει να αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς και να εξελίσσεται σε σταυροδρόμι πολιτισμών. Βέβαια σε αυτό θα βοηθήσει σε μεγάλο βαθμό η καταστροφή της Κορίνθου που αποτελούσε σπουδαίο εμπορικό κέντρο της νότιας Ελλάδας, καθώς και η χάραξη του αυτοκρατορικού δρόμου της Ανατολής, της Εγνατίας οδού, η οποία κατασκευάζεται μεταξύ 146-120 π.Χ.(Ναρ,1997, σελ. 21).

Η παρουσία των πρώτων Εβραίων στην Θεσσαλονίκη χρονολογείται γύρω στο 140 π.Χ., οι οποίοι προέρχονταν από την Εβραϊκή παροικία της Αλεξάνδρειας. Η πρώτη αυτή εβραϊκή κοινότητα αποτέλεσε και τυπικό δείγμα ιουδαϊκής παροικίας, κατά τα Ελληνιστικά και Ρωμαϊκά χρόνια και ήταν οργανωμένη πάντα γύρω από την Συναγωγή της (Ναρ,1997, σελ. 21).

Ο όρος «Συναγωγή» προέρχεται από βιβλικές εκφράσεις «Moade El» (γιορτές του Θεού», «Beth am» (Οίκος του Θεού) και «Mikra Kodesh» (άγιο κλίτος). Μετά την καταστροφή του Ναού του Σολομώντα, η ανάγκη για προσευχή τους ανάγκασε στη δημιουργία μικρών χώρων όπου και ονομάστηκαν συναγωγές. Ουσιαστικά η συναγωγή γεννήθηκε μαζί με την διασπορά του εβραϊκού λαού και σύμφωνα με τον ιουδαϊκό νόμο όπου υπήρχαν τουλάχιστον 10 ενήλικοι Εβραίοι επιβαλλόταν και η ίδρυση μιας συναγωγής (Ναρ,1997, σελ. 16).

Έτσι βλέπουμε ότι οι συναγωγές αποτελούσαν το επίκεντρο στη ζωή και την οργάνωση των Εβραϊκών κοινοτήτων. Μέσα από μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της πόλης της Θεσσαλονίκης θα δούμε ότι χτίστηκαν διάφορες συναγωγές από διαφορετικές κοινότητες Εβραίων και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Κάποιες από τους Ρωμανιώτες, τους Ασκεναζίμ, τους Γαλλοεβραίους, τους Ιταλοεβραίους και τέλος τους Ισπανοεβραίους τους λεγόμενους Σεφαραδίτες, οι οποίοι θα αποτελέσουν καμπή στην ιστορία των Εβραίων στην Θεσσαλονίκη.

Ενώ το 1478 η απογραφή του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης έδειχνε 2000 Εβραίους, μετά την άφιξη των Σεφαραδιτών (περίπου στα 15.000-20.000 άτομα), η ιστορία των Εβραϊκών κοινοτήτων αλλάζει πορεία και όψη και η πόλη της Θεσσαλονίκης γίνεται πάλι ένα σημαντικό οικονομικό κέντρο.

Όπως αναφέραμε και στην αρχική ιστορική αναδρομή, μετά την έξοδο των Σεφαραδιτών από την Ιβηρική χερσόνησο, οι περισσότεροι θα προτιμήσουν τη

Θεσσαλονίκη της τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου η τοποθεσία της αποτελούσε σημαντικό οικονομικό και πολιτισμικό σταυροδρόμι. Μαζί με την νοσταλγία της χαμένης πατρίδας θα φέρουν μαζί τους τη θρησκεία, τη γλώσσα και τα έθιμά τους, τα οποία διατήρησαν ολοζώντανα για αιώνες, μέχρι την θηριωδία της ναζιστικής επέλασης. Χαρακτηριστικά αυτής της νοσταλγίας θα αποτελέσουν τα ποιήματα του Μπόρχες «Una llave en Salónica» και το ποίημα του Καπόν που το έγραψε το 1935 στο Σεράγεβο «Oda a España» = «Ωδή στην Ισπανία».

Στη Θεσσαλονίκη, λοιπόν, οι εβραϊκές συνοικίες οργανώθηκαν σύμφωνα με το μοντέλο της Ισπανίας και κατέλαβαν τις πιο απομονωμένες, έρημες και ξεχασμένες περιοχές της πόλης όπου εξαπλώθηκαν σε δεκαέξι περιοχές: Rogoz, Aya Sofya, Kaldirgoc, Pulia, Leviye, Aguda, Yeni Havlu, Baru, Findik, Kadi, Bedaron, Külhan, Salhane, Tophane, Malta, Ez Haim, όπου και εκεί οργανώθηκαν σε αυτόνομες κοινότητες, ανάλογα με τον τόπο καταγωγής τους. Επίκεντρο βέβαια της κάθε συνοικίας αποτελεί η συναγωγή, διότι επιθυμία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης ήταν να διατηρήσουν την πνευματική τους ταυτότητα. Και με αυτό το τρόπο μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα ιδρύθηκαν επτά συναγωγές από τους Εβραίους που ήρθαν από την Ισπανία (Γκερούς Σεφαράδ, Καστίγια, Καταλάν Γιασάν, Αραγόν, Μαγιόρ, Καταλάν Χαδάς και Μαγιόρ Σενί) και άλλες πέντε από αυτούς που ήλθαν από την Πορτογαλία.

Οι Ισπανοεβραϊκές συναγωγές, οι οποίες ήταν και οι πιο μεγάλες, διοικούσαν σύμφωνα με τις ραβίνικες αποφάσεις (takanoth) του Τολέδου (1305), της Αραγόν (1335) και του Βαγιαδολίδ (1432), όπου οι αντιλήψεις τους ήταν θεοκρατικές και τελικά επικράτησαν και στις υπόλοιπες συναγωγές (Ναρ, 1997, σελ. 79).

Ανώτατο όργανο κάθε συναγωγής-κοινότητας είναι η συνέλευση, στην οποία μετείχαν μόνο όσοι επιβαρύνονταν με την κοινοτική εισφορά (pechia). Ηγέτης κάθε κοινότητας είναι ο ραβίνος και οι αποφάσεις του είναι σεβαστές και αποδεκτές από όλους. Το έργο του ραβίνου υποβοηθά μία επταμελής επιτροπή λαϊκών, με επικεφαλή τον πρόεδρο (parnas) και έναν ταμία. Υπάρχουν και τα μέλη της επιτροπής τα οποία έχουν και αυτά διάφορους τίτλους (Don, Ham, senior κ.τ.λ.). Ο κοινωνικός διαχωρισμός συνεχίζεται και στα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα.

Έχουμε την μεσαία τάξη όπου την αποτελούν ιδιοκτήτες τουλάχιστον ενός σπιτιού και τέλος οι άποροι που αποτελούν την κατώτερη τάξη.

Σε αρκετές συναγωγές το αξίωμα του προέδρου (parnas) για αιώνες παρέμενε σε μία οικογένεια προυχόντων και περνούσε από πατέρα σε υιό. Οι ηγέτες της «Λισμπόν» ανήκαν στην οικογένεια Μπεν Γισάν, οι ηγέτες τις «Καστίγια» ήταν οι Μπενσουσάν, της «Αραγόν» οι Γκατένιο κλπ (Ναρ, 1997, σελ. 80).

Ο ραβίνος και το επταμελές συμβούλιο διόριζαν τους κατώτερους θρησκευτικούς λειτουργούς, δηλαδή τον ψάλτη, τον περιτομέα, τον ιεροσφαγέα και τον δάσκαλο. Επιπλέον, κατάρτιζαν τον κοινοτικό προϋπολογισμό, μεταβίβαζαν τις κρατικές εντολές ή απαιτήσεις, ασκούσαν δημοσιονομικές αρμοδιότητες κατανέμοντας τα φορολογικά βάρη στα μέλη της κοινότητας-συναγωγής, όπου πρόσθεταν και τις εισφορές που απαιτούνταν για τη συντήρηση των κοινοτικών ιδρυμάτων και μεταβίβαζαν στις κρατικές αρχές τα ατομικά ή συλλογικά αιτήματα. Η αυτονομία της συναγωγής-κοινότητας έφθανε μέχρι και στην εκδίκαση από θρησκευτικό δικαστήριο οποιαδήποτε διαφοράς σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Τέλος, η κάθε κοινότητα-συναγωγή διατηρούσε δική της σχολή στοιχειώδους εκπαίδευσης, σεμινάρια ανωτέρων θεολογικών σπουδών⁷ και φιλανθρωπικά ιδρύματα για την περίθαλψη των απόρων της.

Με αυτή την οργάνωση μέσα σε συναγωγές-κοινότητες συνέχισαν οι Εβραίοι την ζωή τους στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Το 1680 η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης γίνεται ενιαία και μία από τις πρώτες αποφάσεις είναι η απαγόρευση ίδρυσης συναγωγών από νέους μετανάστες, καθώς και η διαίρεση των ήδη υφισταμένων. Το 1870 επίσημα πλέον γίνεται η συγκρότηση του Κοινοτικού Συμβουλίου ως ανώτατο διοικητικό όργανο των εβραϊκών θεσμών της πόλης και γίνεται έτσι το έτος γέννησης της Ισραηλίτικης Κοινότητας Θεσσαλονίκης (Naar, 2018, σελ. 42).

Αρχή γενομένης, όμως, από την Γαλλική Επανάσταση και μετά, σχεδόν όλες οι κοινότητες στην Ευρώπη καταργήθηκαν συμπεριλαμβανομένων και των Εβραϊκών, καθώς η παλαιά τάξη των αυτοκρατόρων υποχώρησε μπροστά στη νέα

⁷ Κατά τον πρώτο αιώνα μετά την έξοδο των Σεφαραδιτών από την Ιβηρική Χερσόνησο η Θεσσαλονίκη θα εξελιχθεί σε σπουδαίο κέντρο θεολογικών σπουδών στην Ευρώπη.

τάξη εθνών-κρατών, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και στο γεγονός ότι όλοι έπρεπε να γίνουν ενεργοί πολίτες, όπου δεν θα μεσολαβούσε κανείς μεταξύ αυτού και του κράτους. Αρκετά αντιφατικά απ'όλα τα παραπάνω στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στην Ελλάδα, η περίπτωση των Εβραϊκών Κοινοτήτων εξελίχθηκε διαφορετικά. Η ισχυρή αυτόνομη εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20ο αιώνα πλέον, αποτελούσε τρανταχτή και ασυνήθιστη εξαίρεση μπροστά σε κάθε άλλο προδιαγεγραμμένο γεγονός. Πράγματι η ασυνήθιστη αυτή κατάσταση είχε ως εξήγηση ότι κατά την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορικής μεταρρύθμισης κατά τον 19ο αιώνα, η θέση των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων επισημοποιήθηκε και οι αυτοδιοίκητοι θεσμοί τους, αν και περιορίστηκαν από το κράτος, δεν καταργήθηκαν αλλά εκσυγχρονίστηκαν και κωδικοποιήθηκαν. Το καθεστώς αυτό το κληρονόμησε και αργότερα το ελληνικό κράτος, όπου, μάλιστα, ήταν η μόνη χώρα στον κόσμο που αναγνώριζε τις εβραϊκές κοινότητες ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (Ν. 2456/1920)⁸ (Naar, 2018, σελ. 40-41).

3.3 Η επαγγελματική και κοινωνική δραστηριότητα της Κοινότητας

Η Θεσσαλονίκη θα αντικαταστήσει την Ιβηρική χερσόνησο και εκεί θα βρουν την πολυπόθητη πατρίδα που έχασαν. Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης δημιούργησαν, λοιπόν, μία ενιαία σεφαραδίτικη ταυτότητα από ένα ανομοιογενές πλήθος εβραίων προσφύγων και δημιούργησαν μία ενιαία, τοποκεντρική ιστορία μέσα από κάτι εξαιρετικά πολύμορφο και πολυκεντρικό. Η μαζική μετανάστευση προς τη Θεσσαλονίκη οφείλεται στο γεγονός ότι η πόλη, λόγω του θαλάσσιου σταυροδρομίου της και του λιμανιού της, έχει μεγάλη σημασία για το θαλάσσιο εμπόριο στη Μεσόγειο.

Οι Εβραίοι είχαν μεγάλες προσδοκίες και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πόλη αυτή, λόγω της θέσης της. Το ενδιαφέρον βέβαια ήταν αμοιβαίο και από την μεριά του

⁸ Ν.2456/1920 (ΦΕΚ Α173/2-8-1920) «Περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων», Με τον νόμο αυτό οι Ισραηλιτικές Κοινότητες αποκτούν νομική προσωπικότητα ως Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου.

Σουλτάνου Βαγιαζήτ ο οποίος με την άφιξη των Εβραίων, προσδοκούσε να μετατρέψει την πόλη σε νευραλγικό και εμπορικό κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, η αραιοκατοικημένη τόσο από χριστιανούς όσο και από μουσουλμάνους πόλη, επέτρεψε στους Εβραίους να επιβληθούν και έτσι να διαδραματίσουν κυρίαρχο εμπορικό, οικονομικό και κοινωνικοπολιτιστικό ρόλο, ο οποίος τους διαφοροποιούσε από τις υπόλοιπες κοινότητες που είχαν εγκατασταθεί εκεί.

Με αυτό τον τρόπο οι Σεφαραδίτες θα δώσουν μία νέα ώθηση στο εμπόριο, την οικονομία και στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της πόλης. Θα αξιοποιήσουν την εκμετάλλευση των μεταλλείων στα ορυχεία του Γαλλικού και της Σιδερόκαψας. Επίσης, κείμενα του 16ου αιώνα μας πληροφορούν ότι η βιοτεχνία ήταν η κύρια απασχόληση της πλειονότητας του εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης. Οι Εβραίοι μετανάστες έφεραν μαζί τους μεθόδους εργασίας άγνωστες ως τότε. Η πιο αναπτυγμένη βιοτεχνία είναι η υφαντουργία.

Παράλληλα μετά την ίδρυση του πρώτου τυπογραφείου γύρω στα 1510 από τους Σεφαραδίτες, η πόλη γίνεται κέντρο θεολογικών σπουδών όπως ειπώθηκε και παραπάνω, με αποτέλεσμα να προσελκύσει έναν μεγάλο αριθμό προσωπικοτήτων από όλους τους τομείς της πνευματικής ζωής, ποιητές, ραβίνους, γιατρούς και η πόλη έφτασε σε βαθμό να ανταγωνίζεται την Κωνσταντινούπολη ή την Σαντέφ, σε σημείο που ένας Εβραίος ποιητής από την Φεράρα, ο Samuel Usque, απένειμε στη Θεσσαλονίκη τον τίτλο της "Μητέρας του Ισραήλ".

Ταυτόχρονα, το ίδρυμα «Ταλμούδ Τορά», που ιδρύθηκε το 1520, έδωσε μια κοινωνικοπολιτιστική ώθηση στην πόλη αυτή, η οποία, μαζί με το εμπόριο, μέσω της θάλασσας την κατέστησε υποχρεωτικό σταθμό τόσο για το εμπόριο και τη βιομηχανία όσο και για τους διανοούμενους της εποχής. Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης γνώρισε την εμπορική του ακμή κατά την ίδια περίοδο, γύρω στον 16ο αιώνα, αποτελώντας σημείο αναφοράς για τις περισσότερες χώρες του κόσμου. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την οικονομική άνθηση, όπου οι Εβραίοι ανέβηκαν σε σημαντικές θέσεις υπό την οθωμανική κυριαρχία, ως οικονομικοί

σύμβουλοι, φοροεισπράκτορες και διπλωμάτες. Η άφιξη των Μαράνων⁹ είχε αναμφίβολα εξαιρετική συμβολή στο διεθνές εμπόριο της Θεσσαλονίκης με τη συνεργασία των ομοθρήσκων τους που εξαπλώθηκαν σε όλη την Ευρώπη. Εισήγαγαν την ανταλλαγή χρήματος, τις επιταγές, τα ασφαλιστήρια συμβόλαια και ειδικεύτηκαν στην κατασκευή εξοπλισμών, πυρίτιδας και παραγωγής μεταξιού. Χάρη στη συμβολή και τη βοήθεια των Εβραίων του Τολέδο, μεγάλο μέρος της κλωστοϋφαντουργίας της Θεσσαλονίκης ήταν στα χέρια των Μαράνων. Αυτές οι κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες όχι μόνο κατασκεύαζαν τα εμπορεύματα που θα χρησιμοποιούνταν για το εξωτερικό εμπόριο, αλλά είχαν επίσης, μεταξύ άλλων σκοπών, και τον εφοδιασμό του οθωμανικού στρατού με στολές. Κατά τη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα, όπως είδαμε μέχρι τώρα, οι Σεφαραδίτες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική, πολιτιστική και πολιτική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είχαν το μονοπώλιο στο εθνικό και διεθνές εμπόριο και έδωσαν ώθηση στην οικονομία με τις κλωστοϋφαντουργικές και υαλουργικές βιομηχανίες τους. Ωστόσο, αυτό το προνομιακό και φαινομενικά εδραιωμένο καθεστώς άρχισε να παρουσιάζει τις πρώτες φθορές του κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, καθώς οι εμπορικές σχέσεις άρχισαν να βρίσκονται στα χέρια των μουσουλμάνων, των Αρμενίων και των Ελλήνων. Αυτή η επισφαλής οικονομική κατάσταση επιδεινώθηκε από την πολιτιστική παρακμή και τη μεγάλη πνευματική εξέγερση ως αποτέλεσμα του ψευδούς κινήματος του Μεσσία Σαμπεταί Σεβί (Hernández, στο Peramos Soler, 2011, σελ. 97).

Η αναγέννηση, όμως, θα έρθει με την στροφή σε δυτικά πρότυπα και εκείνη την περίοδο θα έχουμε μία αφύπνιση της κοινότητας με την δημιουργία κομμάτων και διάφορων κινημάτων τα οποία για να εκφράσουν και να διαδώσουν τις ιδεολογίες τους με τη σειρά τους δημιούργησαν εφημερίδες, περιοδικά, βιβλία και φυλλάδες όπου από μηνιαίες έφτασαν να γίνονται εβδομαδιαίες λόγω της μεγάλης απήχησης που είχαν στον εβραϊκό πληθυσμό της εποχής εκείνης¹⁰. Όλη αυτή η

9 Εβραίος που προσηλυτίστηκε στον Χριστιανισμό για να αποφύγει την δίωξη, αλλά συνέχισε να ασκεί κρυφά τον Ιουδαϊσμό.

10 Κάποια από αυτά τα οποία διασώθηκαν από πολέμους και πυρκαγιές, στεγάζονται στο Ben Zvi Ινστιτούτο και την Εθνική Βιβλιοθήκη του Εβραϊκού Πανεπιστημίου στην Ιερουσαλήμ.

δραστηριότητα διεκόπη από τον Απρίλιο του 1942 με την κατοχή της Θεσσαλονίκης από τα γερμανικά στρατεύματα. Μετά την απελευθέρωση η προσπάθεια για την έκδοση δύο εφημερίδων θα διακοπεί, της μίας ένα χρόνο μετά την πρώτη έκδοση και της δεύτερης στο τέλος του 1947. Και με αυτόν τον τρόπο κλείνει και το κεφάλαιο του εβραϊκού τύπου.

3.4 Η φωτιά του 1917

Τον Αύγουστο του 1917, και συγκεκριμένα στις 18 και 19 του μήνα, μία φοβερή καταστροφή χτυπάει την πόλη της Θεσσαλονίκης. Μία πυρκαγιά η οποία επεκτάθηκε σε 1 εκ. τετραγωνικά μέτρα δομημένης έκτασης. Η καταστροφή αυτή, ακόμη μία φορά άλλαξε τη ροή της ιστορίας των Εβραίων της πόλης. Αποτέλεσμα αυτής της πυρκαγιάς ήταν να μείνουν άστεγοι 53.737 Εβραίοι. Ο δυνατός άνεμος, η λειψυδρία, η έλλειψη σύγχρονων πυροσβεστικών μέσων και τα ξύλινα σπίτια με τους στενούς δρόμους είχαν ως αποτέλεσμα η φωτιά να βρει εύφορο έδαφος για την δραματική της εξάπλωση (Ναρ, 1997, σελ. 108).

Σύμφωνα με την έκθεση του Γενικού Γραμματέα της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και προϊστάμενου της Διεύθυνσης θυμάτων πυρκαγιάς Αλεξάνδρου Πάλλη, η Ισραηλίτικη Κοινότητα ήταν η πιο πολύπαθη από απόψεως του αριθμού των πυροπαθών μελών της και υλικών ζημιών (Ναρ, 1997, σελ. 109).

Η καταστροφή ήταν τεράστια αν σκεφτούμε ότι, εκτός από τις κατοικίες, καταστράφηκαν τα διοικητικά κτίρια της Κοινότητας, ογδόντα προσευχητήρια, το κτίριο της αρχираβινείας, τα κτίρια των εγκαταστάσεων των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και όλα τα διδακτήρια της Alliance Israellite (Ναρ, 1997, σελ. 111). Το χειρότερο απ' όλα, όμως, ήταν η απώλεια των συναγωγών (κέντρο οργάνωσης της δομής της Κοινότητας). Μαζί με τα κτίρια, καταστράφηκαν και ιστορικής αξίας αντικείμενα, βιβλία, πάπυροι, χειρόγραφα συγγράμματα, χρονολογημένα από το 1492 και παλαιότερα, τα οποία είχαν φέρει μαζί τους οι εξόριστοι Σεφαραδίτες από την Ισπανία.

Η Κοινότητα ζει ξανά την εξαθλίωση, την ηθική και υλική κατάπτωση. Η απώλεια, επίσης, της περιουσίας τους ήταν αξιοσημείωτη. Πολλοί από αυτούς έχασαν την κύρια πηγή εισοδήματός τους, τις δικές τους επιχειρήσεις. Οι ιστορικές

παραδοσιακές ενορίες παύουν να υπάρχουν και γίνεται μία εσωτερική μετακίνηση σε άλλους οικισμούς της πόλης, στους οποίους αμέσως μετά την πυρκαγιά άρχισε η ανοικοδόμηση των καταφυγίων και των χώρων φιλοξενίας των θυμάτων. Ο χειμώνας που ακολούθησε τους βρήκε αδύναμους, καθώς ζούσαν μέσα σε σκηνές με αποτέλεσμα να θρηνήσουν και άλλα θύματα από τις επιδημίες που εξαπλώθηκαν.

Πολλοί παίρνουν τον δρόμο της ξενιτιάς για ακόμη μια φορά, μιας και η Εβραϊκή κοινότητα είχε καταστραφεί εντελώς. Μετακινήθηκαν κυρίως σε δυτικές χώρες, όπως η Γαλλία, ενώ μια μεγάλη ομάδα στην Παλαιστίνη. Παρ' όλα αυτά, με την οικονομική βοήθεια που ήρθε από διάφορες πηγές, την Ελληνική Κυβέρνηση, τη Γαλλική Κυβέρνηση, την Ευρώπη και την Αμερική αλλά και από κοινότητες Ισραηλιτών που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην πόλη, η Κοινότητα της Θεσσαλονίκης ορθοπόδησε κατά το μέγιστο, δεδομένης της κατάστασης.

Ωστόσο, η πυρκαγιά ευνόησε την ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης, διαγράφοντας έτσι κάθε πολιτιστική ή κοινωνική αναφορά που υπενθύμιζε την εικόνα μιας ανατολίτικης πόλης.

Στον απόηχο αυτής της καταστροφής, η ιστορία της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης και ο αντισημιτισμός της στην πόλη, από τις απαρχές της ανεξαρτησίας της από τους Τούρκους μέχρι τη δεκαετία του 1940, είχε ως στόχο τη διαγραφή του παρελθόντος και των μη ελληνικών στοιχείων. Το νέο όραμα που ήθελαν να μεταδώσουν ήταν αυτό μιας πόλης με ρωμαϊκή και βυζαντινή κυρίως αρχιτεκτονική και η οποία συνειδητά έσβηνε τα απομεινάρια των πολιτισμών του παρελθόντος.

Ένας από τους πρωτοπόρους αυτού του οράματος ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος, παρακινούμενος από το σχέδιο ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης, είδε στη φωτιά την ευκαιρία που θα του επέτρεπε να αναδιαρθρώσει τον πληθυσμό της πόλης με την εγκατάσταση ορθόδοξων προσφύγων από τη Μικρά Ασία.

Μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917, η ελληνική κυβέρνηση εισήγαγε μια πολιτική στήριξης του ελληνικού πληθυσμού. Ως προς αυτό, βοήθησε και η άφιξη ομάδων Ελλήνων προσφύγων μετά τη λεγόμενη "ανταλλαγή πληθυσμών" του 1922, η οποία πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και αποσκοπούσε στον επαναπληθυσμό των πόλεων. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης ήταν η

δημιουργία ενός ορισμένου αντισημιτισμού. Μεταξύ των μέτρων που έλαβε η ελληνική κυβέρνηση περιλάμβανε το νόμο Ν.236/1922, ο οποίος υποχρέωνε τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης να μην εργάζονται τα Σαββατοκύριακα, καθώς και νέους φορολογικούς νόμους όπου εφαρμόζονταν με κάθε αυστηρότητα εναντίων των Εβραίων.

Αν και η κατάσταση δεν φαινόταν ενθαρρυντική, πρέπει να προστεθεί ότι η πυρκαγιά επέτρεψε επίσης την εκτέλεση ενός έργου εκσυγχρονισμού. Σύμφωνα με τον Morcillo Rosillo (1999), το ελληνικό κράτος για πρώτη φορά λειτούργησε με επιτυχία ως κτηματομεσίτης, απαλλοτριώνοντας τη γη ολόκληρου του κέντρου της πόλης, το οποίο ανήκε συνολικά σε 4.101 άτομα, εκ των οποίων περίπου τα τρία τέταρτα ήταν Εβραίοι. Η απόφαση αυτή δεν έγινε δεκτή από τους Σεφαραδίτες, οι οποίοι εξάντλησαν όλα τα ένδικα μέσα για να αποφύγουν την απόφαση αυτή. Μπροστά σε αυτή την κατάσταση, ζήτησαν την παρέμβαση της ισπανικής κυβέρνησης, στέλνοντας επιστολή στον Ισπανό πρόξενο και ζητώντας από την ισπανική κυβέρνηση να παρέμβει.

Η παρέμβαση αυτή ήταν αναμφίβολα επιτυχής και λίγο αργότερα έγινε γνωστό ότι δεν υπήρχε καμία πρόθεση σε αυτή τη διαδικασία να επηρεαστεί ο σεφαραδίτικος πληθυσμός και ότι στόχος είναι η αναδιοργάνωση και η ανασυγκρότηση της πόλης. Ωστόσο, η ανοικοδόμηση της πόλης δεν έγινε άμεσα. Μεταξύ 1919 και 1920 οι πρώην ιδιοκτήτες της γης ήταν παρεμποδιστικοί στην κατανομή της. Σε πολλές περιπτώσεις, είδαν τις περιουσίες τους να καταλήγουν σε χέρια αλλοδαπών.

Τελικά, η Θεσσαλονίκη ανοικοδομήθηκε μετά την ελεύθερη πώληση ομολόγων που οδήγησε πολλούς μικροϊδιοκτήτες να πουλήσουν τις περιουσίες τους σε ξένους ή σε κατοίκους άλλων ελληνικών πόλεων. Η εικόνα της πόλης άρχισε να αλλάζει, με έναν πληθυσμό κυρίως εργατών και μικροαστών.

Η αποκαλούμενη «chika Yerushalayim» ή "η Μητέρα Πόλη του Ισραήλ", όπου κάποτε επικρατούσε η σεφαραδίτικη ατμόσφαιρα έχει πλέον γίνει μια πλήρως εξελληνισμένη πόλη. Η εβραϊκή προβολή μειώθηκε και επήλθε η παρακμή της εβραϊκής εξέχουσας θέσης στην πόλη.

Ωστόσο, κατά το πέρασμα του χρόνου φάνηκε ότι ήταν δύσκολο να εξαφανιστεί ο εβραϊκός πληθυσμός μετά από μια τέτοια πυρκαγιά και με τα τόσα εμπόδια στην

μετέπειτα πορεία, όπως το πογκρόμ Κάμπελ¹¹. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από το ότι, στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο πληθυσμός αυτός εξακολουθούσε να είναι εγκατεστημένος εκεί και σε μεγάλο ποσοστό σε σχέση με τα γεγονότα που είχαν προϋπάρξει.

3.5 Το τέλος μιας εποχής – Το Ολοκαύτωμα

Τα χρόνια που ακολούθησαν ήταν τα πιο δύσκολα για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και γενικότερα από τα πιο σκοτεινά και απάνθρωπα για όλη την ανθρωπότητα. Η άνοδος του φασισμού στην Ευρώπη, η πολιτική του ναζιστικού κόμματος και η επικράτηση αυτού έφεραν την χειρότερη γενοκτονία που συντελέστηκε στην ανθρωπότητα, το Ολοκαύτωμα. Οι Εβραίοι έγιναν μάρτυρες αυτής της γενοκτονίας και υπέστησαν πολλές καταστροφές όχι μόνο υλικές αλλά και σε ανθρώπινες ζωές.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά την Ελλάδα και ειδικότερα την Θεσσαλονίκη, η Ιταλία επιτέθηκε στις 28 Απριλίου 1940 και ένα χρόνο αργότερα, στις 9 Απριλίου 1941, οι Γερμανοί εισέβαλαν στη Θεσσαλονίκη, τη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη σε πληθυσμό Εβραίων στην Ελλάδα.

Η εξόντωση τους άρχισε μεθοδικά. Ο γερμανικός στρατός αρχίζει μια περίοδο επιτήρησης και παρενόχλησης του εβραϊκού πληθυσμού. Η θέση της εβραϊκής κοινότητας αλλάζει. Όχι μόνο τους απαγορεύτηκε η είσοδος σε καφεενεία, αρτοποιεία και ζαχαροπλαστεία αλλά και η είσοδος στην πόλη. Παράλληλα αρχίζουν και οι συλλήψεις των ηγετών τους.

Επιπλέον, αρχίζουν να λεηλατούν τις Συναγωγές και αφού ολοκληρώσουν αυτήν την αποστολή περνούν στην επόμενη φάση ανατινάζοντας συθέμελα τις συναγωγές Μπεθ Σαούλ και Μπεθ Ισραέλ. Τον Δεκέμβριο του 1942 κατέστρεψαν τις μεγαλύτερες εβραϊκές επιχειρήσεις και το εβραϊκό νεκροταφείο. Στις 6 Φεβρουαρίου του 1943 τους απομόνωσαν μέσα στις ίδιες τους τις συνοικίες και τις μετέτρεψαν σε γκέτο, υποχρεώνοντάς τους να φορούν το κίτρινο άστρο. Συνέχισαν με την εξόντωση των ανθρώπων με την εκτόπισή τους στο στρατόπεδο Άουσβιτς-

¹¹Ο εμπρησμός της Εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ στη Καλαμαριά έγινε από Έλληνες πρόσφυγες και τη φασιστική οργάνωση Εθνική Ένωση Ελλάς (3Ε).

Μπίρκεναου στην Πολωνία. Η τελευταία αποστολή ολοκληρώθηκε στις 7 Αυγούστου του 1943. Περισσότεροι από 40.000 Εβραίοι απελάθηκαν, δηλαδή το 95% του Εβραϊκού πληθυσμού, κάποιοι σώθηκαν, χάρη στην παρέμβαση ξένων διπλωματών όπως Ισπανών πρεσβευτών και προξένων, άλλοι κρύφτηκαν όσο μπορούσαν από Έλληνες σε χωριά ή στα βουνά και κάποιοι προσπάθησαν να κρυφτούν στην Αθήνα. Μετά τον πόλεμο όσοι κατάφεραν να γυρίσουν προσπάθησαν να φτιάξουν εκ νέου την κοινότητα.

3.6 Η Εβραϊκή Κοινότητα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Από τους 55.000 Εβραίους που ζούσαν στην Θεσσαλονίκη πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μόνο 1908 (Κουσουρής, 2014, σελ. 544) άτομα επέστρεψαν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης των Ναζί. Η επάνοδός τους ήταν δύσκολη και επώδυνη. Η επέλαση του εχθρού, σε συνεργασία με τις τότε τοπικές αρχές, προσκείμενες στη γερμανική διοίκηση της κατεχόμενης Θεσσαλονίκης, δεν άφησε τίποτα από την προσωπική ή κοινοτική περιουσία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Κατά την επιστροφή τους τα σπίτια, τα μαγαζιά, οι συναγωγές ακόμη και το νεκροταφείο τους ήταν σχεδόν ανύπαρκτα. Τα περισσότερα είτε δεν υπήρχαν είτε είχαν καταπατηθεί από τρίτους.

Η Ισραηλιτική κοινότητα Θεσσαλονίκης, της οποίας το Κοινοτικό Συμβούλιο επανασυστάθηκε πέντε εβδομάδες μετά τη φυγή των Γερμανών (D.Naar, 2018, σελ. 292), μαζί με την βοήθεια άλλων κοινοτήτων του εξωτερικού, καθώς και οργανισμών όπως η JOINT¹² και η HIAS¹³, ήταν αυτή που προσπάθησε να στηρίξει τους ελάχιστους επιζώντες που γύριζαν με οποιοδήποτε μέσο στην γενέθλια πόλη τους. Η μεταπολεμική καθημερινότητα ήταν πολύ δύσκολη. Τα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν άμεσα ήταν η στέγη, η τροφή, η περίθαλψη και η επαγγελματική αποκατάσταση των επιζώντων. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα σπίτια τους ήταν καταπατημένα, με αποτέλεσμα να κοιμούνται σε

12 H Joint (The American Jewish Joint Distribution Committee) είναι η μεγαλύτερη εβραϊκή ανθρωπιστική οργάνωση στον κόσμο.

13H HIAS (Hebrew Immigrant Aid Society) είναι μια εβραϊκή αμερικανική μη κερδοσκοπική οργάνωση που παρέχει ανθρωπιστική βοήθεια και συνδρομή στους πρόσφυγες.

χώρους που διέθετε η Κοινότητα, οι οποίοι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν πληρούσαν ούτε τις στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής.

Από τα πρώτα μελήματα της Ισραηλιτικής Κοινότητας ήταν η ανάκτηση της κινητής και ακίνητης περιουσίας των ιδιοκτητών. Μέλημα αρκετά δύσκολο, όπου πολλές φορές βρέθηκε μπροστά στην απροθυμία του κράτους, την δυσανασχέτηση και απροθυμία των μεσεγγυούχων. Ελάχιστοι ήταν αυτοί που ανάκτησαν την περιουσία τους. Για να καταλάβουμε το μέγεθος της απώλειας φτάνει να αναφερθούμε στις πληροφορίες που μας δίνει ο Λέων Νάρ στο βιβλίο του «Ξανά στη Σαλονίκη» (2018, σελ. 54), όπου κατά τον εκτοπισμό των Εβραίων της πόλης εγκαταλείφθηκαν 10.000 κατοικίες περίπου, από τις οποίες 2000 ήταν ιδιόκτητες. Το οξύμωρο της υπόθεσης είναι ότι μεταπολεμικά δεν μπορούσαν να στεγάσουν ούτε 1200 άτομα.

Άλλο ένα θέμα αρκετά σημαντικό που απασχόλησε την Κοινότητα ήταν οι Συναγωγές της και το νεκροταφείο. Οι Συναγωγές ως ακίνητη περιουσία, όπως είπαμε και παραπάνω, είχαν καταπατηθεί. Για παράδειγμα η Συναγωγή Μπουρλά λειτουργούσε ως ταβέρνα με το όνομα “Nirvana” και όταν παραδόθηκε ήταν σε άθλια κατάσταση. Σύμφωνα με τα αρχεία της κοινότητας Θεσσαλονίκης, αφού πρώτα είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν κάποια ιερά βιβλία στις 28 Δεκεμβρίου 1944, πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεταπολεμική λειτουργία στη Συναγωγή Μοναστηριωτών, ενώ για πολλές άλλες οι εκκενώσεις δεν προχωρούσαν (Ναρ, 2018, σελ. 27) .

Ωστόσο, το παλαιό νεκροταφείο¹⁴ δεν υπήρχε διότι κατεδαφίστηκε με εντολή των Ναζί των Δεκέμβριο του 1942. Οι ταφόπλακες χρησιμοποιήθηκαν σε διάφορα κατασκευαστικά έργα που έγιναν στην πόλη τόσο από τους Ναζί όσο και από τον Δήμο. Με την κατεδάφισή του, χάθηκε ένα μεγάλο ιστορικό τεκμήριο, με μνήματα που χρονολογούνταν πριν το 1500 μ.Χ. Στη θέση του μετά τον πόλεμο χτίστηκε το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Στους επιζώντες Εβραίους δόθηκε μία έκταση 16.000 τ.μ. για να χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο, στη θέση Ζέιτενλικ.

14 Ο μεγαλύτερος εβραϊκός χώρος ταφής σε όλη την Ευρώπη (Naar, 2018 σελ. 252, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*).

Ταυτόχρονα με όλα τα παραπάνω, ένα από τα φλέγοντα θέματα που απασχολούσε την κοινότητα ήταν και η παραδειγματική τιμωρία αυτών που έπαιξαν ρόλο με άμεσο ή έμμεσο τρόπο στον διωγμό των Εβραίων της πόλης. Ακολούθησαν μία σειρά από μηνύσεις μέσω της κοινότητας με πρώτο στόχο την τιμωρία του «περιβόητου προδότη Βιτάλ Χασόν». Η δίκη αποτέλεσε μία από τις πρώτες στο είδος της στην Ευρώπη, όσον αφορά το θρήσκευμα των κατηγορουμένων και έλαβε διεθνή χαρακτήρα. Τελικά το δικαστήριο κήρυξε ένοχους τους κατηγορούμενους καταδικάζοντας τον Χασόν σε θάνατο και τους υπόλοιπους από 8 χρόνια φυλάκιση μέχρι ισόβια. (Νααρ, 2018, σελ.136). Ακολούθησαν αρκετές δίκες πολλών προσώπων όπως του Περικλή Νικολαΐδη, του Νικόλαου Στεργιάδη, Γρηγόριου Παζιώνη κ.α. Δυστυχώς όμως αυτές που πραγματοποιήθηκαν από το Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων Θεσσαλονίκης (ΕΔΔ) έδειξαν μεγάλη συνοχή και αδιαφορία για τα γεγονότα και την δραματική κατάσταση των Εβραίων κατά την περίοδο 1942-1944. Τα 2/3 των ατόμων που παρουσιάστηκαν στο ΕΔΔ Θεσσαλονίκης κατηγορούνταν για συνεργασία με τις βουλγαρικές αρχές. Γενικότερα αυτοί που δικάστηκαν για συνεργασία με τους Ναζί ήταν λιγότεροι από 300 άτομα, από τους οποίους 135 κρίθηκαν ένοχοι και μόλις 38 καταδικάστηκαν με βαριές ποινές (Κουσουρή, 2014, σελ. 546).

Μέσα σε αυτό το ζοφερό κλίμα, με τη θύμηση της θηριωδίας και της απώλειας που έζησαν, οι ελάχιστοι επιζώντες προσπαθούν να ανακτήσουν τις δυνάμεις τους. Η προσαρμογή στα νέα δεδομένα ήταν δύσκολη και έπρεπε να επαναπροσδιορίσουν τις ζωές τους μέσα σε αυτά. Μέσα από την ίδρυση κάποιων ομίλων αρχίζουν και δραστηριοποιούνται όσον αφορά την πνευματική τους ανασυγκρότηση αλλά και την ανασυγκρότηση της Κοινότητάς τους με το βασικό νόμο 2456/1920. Έτσι με επίκεντρο τις παραδόσεις τους (ήθη, έθιμα, γλώσσα) προσπαθούν να δημιουργήσουν ξανά την κοινότητά τους με μία εύλογη εσωστρέφεια και καχυποψία προς το ελληνικό κράτος.

3.7 Η σημερινή κοινότητα

3.7.1 Η Λειτουργία της

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης είναι Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, λειτουργεί υπό την εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, με βάση το Νόμο 2456/20. (<https://www.jct.gr/>)

3.7.2 Ιδρύματα και Σχολεία

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο την δεκαετία του '50 ιδρύθηκε το πρώτο νηπιαγωγείο όπου φοιτούσαν παιδιά της προσχολικής ηλικίας. Το δημοτικό σχολείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης «Ταλμούδ Τορά Αγκαντόλ» ιδρύθηκε το 1979, ως εξατάξιο Δημοτικό Σχολείο με παιδικό σταθμό. Αρχικά το σχολείο λειτούργησε μόνο με δύο τάξεις αλλά κατά τη διάρκεια των ετών λειτούργησαν όλες οι τάξεις και δύο τμήματα προσχολικής ηλικίας. Η εκπαίδευση γίνεται σε συνδυασμό του όλου προγράμματος του ΥΠΑΙΘ και ταυτόχρονα με ποικιλία προγραμμάτων ιουδαϊσμού, και διδασκαλίας της εβραϊκής γλώσσας.

Το 1932 ιδρύθηκε το γηροκομείο "Σαούλ Μοδιάνο" και λειτούργησε μέχρι την περίοδο της κατοχής, σε ιδιόκτητο οίκημα, στην περιοχή Εξοχών. Το 1943, όλοι οι τρόφιμοι του εκτοπίστηκαν και εξοντώθηκαν στους θαλάμους αερίων του Άουσβιτς. Μέχρι το 1974 η λειτουργία του είχε ανασταλεί, όπου η διοίκηση της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, αποφάσισε για την επαναλειτουργία του ιδρύματος. Επειδή οι κτηριακές εγκαταστάσεις του Γηροκομείου είχαν κατεδαφιστεί, η Κοινότητα ανέλαβε το έργο της ανέγερσης νέου κτηρίου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1981 και από τότε το ίδρυμα λειτουργεί ξανά.

Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης δόθηκε στο κοινό το 2001. Αποτελεί ίδρυμα μελέτης και διαφύλαξης της μνήμης της εβραϊκής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη. Το κτίριο ανεγέρθηκε το 1904 και ανήκε ανέκαθεν στην Εβραϊκή Κοινότητα Θεσσαλονίκης. Είναι ένα από τα λίγα κτήρια της πόλης που επιβίωσαν από την καταστροφική πυρκαγιά του 1917. Αρχικά, λειτούργησε ως εμπορική στοά και μετέπειτα στεγάστηκαν η Τράπεζα Αθηνών (1906-1925) και η εφημερίδα

L'Independent, η οποία εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη από το 1909 ως το 1941. (<https://www.jct.gr/>)

3.7.3 Συναγωγές

Μία από τις πιο γνωστές Συναγωγές είναι η Συναγωγή Μοναστηριωτών, της οποίας η θεμελίωση έγινε το 1925 και τα εγκαίνια το 1927, κατόπιν δωρεάς της Ίντας Αροέστη και αφιερώθηκε στη μνήμη του συζύγου της Ισαάκ. Στην ανέγερσή της συναγωγής συνέβαλλαν επίσης με δωρεές και οι οικογένειες που κατάγονταν από το Μοναστήρι της Γιουγκοσλαβίας και είχαν εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13) και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-18). Οι εργασίες για την ανοικοδόμησή της κράτησαν δυο χρόνια.

Κατά την διάρκεια της Ναζιστικής Κατοχής, η Συναγωγή Μοναστηριωτών ήταν το επίκεντρο του γκέτο που δημιουργήθηκε στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Μετά τον εκτοπισμό του εβραϊκού πληθυσμού, η Συναγωγή χρησιμοποιήθηκε από τον Ερυθρό Σταυρό, σαν αποθήκη. Αυτό αποτέλεσε και έναν από τους λόγους που δεν καταστράφηκε. Αμέσως μετά την απελευθέρωση, αποτέλεσε το καταφύγιο ελάχιστων διασωθέντων Εβραίων. Εκεί συγκάλεσαν την πρώτη συνέλευση και εξέλεξαν το πρώτο, μετά την κατοχή, διοικητικό συμβούλιο. Τον Ιούνιο του 1978, ύστερα από τον μεγάλο σεισμό που έπληξε την πόλη της Θεσσαλονίκης η Συναγωγή υπέστη σοβαρές καταστροφές και επαναλειτούργησε μετά την αναστήλωσή της. Η λειτουργία της συνεχίζει μέχρι και σήμερα για τις θρησκευτικές ανάγκες του εβραϊκού πληθυσμού.

Άλλη μία συναγωγή εγκαινιάστηκε το 1984, η Συναγωγή Γιάδ Λεζικαρόν και είναι αφιερωμένη στη μνήμη των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Χτίστηκε στη θέση του μικρού ευκτηρίου οίκου «Μπουρλά» γνωστού ως «Κάλ ντε λα Πλάσα» (Συναγωγή της Αγοράς), που λειτουργούσε από το 1921 για την εξυπηρέτηση των λατρευτικών αναγκών των πολυάριθμων Εβραίων που εργάζονταν στην παρακείμενη αγορά.

Τέλος μία μικρή συναγωγή λειτουργεί στον οίκο ευγηρίας Σαούλ Μοδιάνο, για τις λατρευτικές ανάγκες των περιθαλπόμενων, η Συναγωγή “Γιοσουά Αβραάμ Σαλέμ”. (<https://www.jct.gr/>)

3.7.4 Σύλλογοι – Σωματεία

Ο αθλητικός Σύλλογος Μακάμπη ιδρύθηκε το 1908 και εκτός από αθλητικές δραστηριότητες διατηρούσε χορωδία, διοργάνωνε εκδρομές και πρόσφερε μαθήματα εβραϊκής γλώσσας κι ιστορίας, σε όποιον επιθυμούσε. Μέχρι το 1917 με τη μεγάλη φωτιά της πόλης γνώρισε μεγάλη αποδοχή και από κει και πέρα άρχισε η παρακμή του. Κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο σταμάτησε κάθε αθλητική δραστηριότητα. Τα περισσότερα μέλη της οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και χάθηκαν εκεί. Το 1945 με την απελευθέρωση όσοι επέζησαν προσπάθησαν να επαναλειτουργήσουν τον σύλλογο. Το κατάφεραν για λίγους μήνες αλλά μετά ο σύλλογος αδρανοποιήθηκε. Το 1966 η Μακαμπή επαναλειτούργησε και συνεχίζει έως σήμερα με λιγότερα τμήματα και με αθλητές εκτός εβραϊκής κοινότητας.

Το 1999 ιδρύθηκε κέντρο Ισπανό-εβραϊκής γλώσσας της Θεσσαλονίκης από μέλη της επιτροπής πολιτιστικών της Ισραηλίτικης Κοινότητας Θεσσαλονίκης. Σκοπός του κέντρου είναι η μελέτη, η καταγραφή της Ισπανό-εβραϊκής γλώσσας και πολιτισμού, διάσωση αυτών και η διάδοση ως αναπόσπαστα κομμάτια της πολιτιστικής τους ταυτότητας. (<https://www.jct.gr/>)

Σε σύγκριση με την εβραϊκή κοινότητα πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η εβραϊκή παρουσία τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο στην Ελλάδα, γενικότερα, είναι πολύ υποδεέστερη και αποτελεί μία ισχνή μειοψηφία. Τα τελευταία χρόνια στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας φαίνεται να υπάρχει ένα αυξημένο ενδιαφέρον για το εβραϊκό στοιχείο με πολλές δημοσιεύσεις, εκδηλώσεις, ρεπορτάζ και αφιερώματα. Όμως τίποτα απ' όλα αυτά δεν θα φέρει πίσω το σπουδαίο παρελθόν της κοινότητας.

Κεφάλαιο 4

4 Η ταυτότητα των Σεφαραδιτών μέσα από τα τραγούδια τους

4.1 Η Γλώσσα και η Μουσική

Μία από τις πιο εμφανείς δημόσιες εκδηλώσεις του Σεφαραδισμού στις αρχές του 21ου αιώνα είναι τα τραγούδια Ladino, με την Yasmin Levi να αποτελεί μία από τις κυριότερες εκπροσώπους του είδους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα λόγια της από μία συνέντευξη της : “Έφερα τα τραγούδια από την κουζίνα της μητέρας μου”, “Δεν είναι τραγούδια που προορίζονται για τη σκηνή. Αντίθετα, πρέπει να μείνουν στην καρδιά, στην ψυχή του καθενός”.

Για να μιλήσουμε και να αναλύσουμε την ταυτότητα των Σεφαραδιτών μέσα από τα τραγούδια τους θα πρέπει να κάνουμε πρώτα μία αναφορά στην γλώσσα των Σεφαραδιτών, τα λεγόμενα Ladino. Ξεκινώντας από την καταγωγή, η πεποίθηση ότι οι Σεφαραδίτες ήταν απόγονοι των Εβραίων της Ιερουσαλήμ προέρχεται από μία συγκεκριμένη μετάφραση του όρου Σεφαράντ (Cohen, στο Palliere, 2021, σελ. 3). Συνεχίζοντας την εξιστόρηση από την ίδια πηγή μαθαίνουμε ότι ο όρος Σεφαράντ¹⁵ συναντάται για πρώτη φορά στο Τανάκ¹⁶ ως ο προορισμός μιας αρχαίας εβραϊκής εξορίας από την Ιερουσαλήμ. Κατά τον Μεσαίωνα, ο ισπανικός εβραϊκός πληθυσμός αντιλαμβανόταν το «Sepharad» ως «Aspamia»¹⁷. Η φωνολογική ομοιότητα μεταξύ του «Aspamia» και του «Hispania» (Ισπανία) οδήγησε τους μεσαιωνικούς Ισπανούς Εβραίους να πιστεύουν ότι ήταν άμεσοι απόγονοι των εξόριστων Ιεροσολυμιτών που αναφέρει ο προφήτης Αβδίας¹⁸ (<https://www.bibliothecasefarad.com/en/>). .

¹⁵ Πιστεύεται ότι ίσως βρισκόταν στη Μικρά Ασία

¹⁶ Εβραϊκή βίβλος που περιλαμβάνει τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης

¹⁷ Το Ταλμούδ αποκαλεί την Ισπανία "Aspamia", αλλά από τον Μεσαίωνα οι Εβραίοι την αποκαλούν "Sepharad", εξ ου και "Sephardic".

¹⁸ Προφήτης Αβδίας, στίχος 1:20: "Και οι απόκληροι της Ιερουσαλήμ που βρίσκονται στο Σεφαράδ... Και αυτός ο στρατός των γιων Ισραήλ, που αιχμαλωτίστηκε, εκείνη τη γη των Χαναναίων μέχρι τα Σαρεπτά. Και

Ωστόσο, είναι ιστορικά απίθανο η πλειοψηφία των Εβραίων της Ιβηρικής χερσονήσου να ήταν πραγματικά απόγονοι των Εβραίων. Αντίθετα, το πιο πιθανό είναι ότι η πλειοψηφία της σεφαραδίτικης κοινότητας ήταν προσήλυτοι στον ιουδαϊσμό, των οποίων η προέλευση μπορεί να εντοπιστεί σε "Βέρβερους, Άραβες και, πιο οριακά, σε άλλους λαούς" (Wexler στο Palliere, 2021, σελ. 3). Η κατάσταση γίνεται πιο περίπλοκη μετά την ενσωμάτωση με τους Εβραίους που δεν πέρασαν από τη Βόρεια Αφρική (όπως εκείνοι που ήρθαν μέσω Ευρώπης).

Μια άλλη ασυνέπεια έγκειται στον μύθο της κοινής σεφαραδίτικης γλώσσας. Αναφέρεται ταυτόχρονα ως Ladino, Spanyol, Djudezmo, Djudyó/Djidyó, Hakitia στο Μαρόκο και Djudeo-Espanyol (Bunis, στο Palliere, 2021, σελ. 3). Μια τέτοια ποικιλία όρων αναδεικνύει την αποκεντρωμένη ετερογένεια της γλώσσας που ομιλείται από αυτές τις κοινότητες. Ο Remy Attig επιβεβαιώνει ότι "η ιδέα ότι οι Σεφαραδίτες Εβραίοι ανήκαν αρχικά σε οποιαδήποτε γλωσσικά ομοιογενή ομάδα είναι λανθασμένη" (Attig, στο Palliere, 2021, σελ. 3). Αυτό όχι μόνο αμφισβητεί τον εξωραϊστικό μύθο ότι η Λαντίνο είναι μια πιο αρχαία και αυθεντική ισπανική γλώσσα από τη σύγχρονη, αλλά αμφισβητεί και το γεγονός ότι η Λαντίνο αποτελεί τον κεντρικό ενοποιητικό παράγοντα της σεφαραδίτικης κοινότητας εντός της Ισπανίας.

Η διασπορά των Σεφαραδιτών σε διάφορες περιοχές περιπλέκει περαιτέρω την συνοχή της γλώσσας. Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι, που εκδιώχθηκαν το 1492, έφεραν μαζί τους την πολλαπλότητα των "γλωσσών και διαλέκτων που μιλούσαν στις περιοχές όπου ζούσαν : Καστίλλη, Αραγονία, Καταλονία, Βαλεαρίδες Νήσοι, κ.λπ. (Attig, στο Palliere, 2021, σελ. 4). Οι γλώσσες αυτές συνέχισαν να αναπτύσσονται στο εξωτερικό ανεξάρτητα τόσο από την ισπανική καταγωγή τους όσο και από άλλες σεφαραδίτικες γλώσσες της διασποράς: «Οι Σεφαραδίτες δανείστηκαν επίσης από τις γλώσσες των λαών με τους οποίους ήρθαν σε επαφή μετά την εκδίωξη» (Bunis, στο Palliere, 2021, σελ. 4). Αποτέλεσαν μειονοτικές γλώσσες, όπου διαμόρφωσαν προσωπική και κοινοτική ταυτότητα, με εξαίρεση το εβραϊκό

αυτοί της Ιερουσαλήμ, που αιχμαλωτίστηκαν, που είναι στη Σεφαράδ, θα κληρονομήσουν ολοκληρωτικά τις πόλεις του νότου·

"

στοιχείο της Θεσσαλονίκης που μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελούσε την πλειοψηφία του πληθυσμού (Crews, 2013, σελ.15). Σήμερα, ο πληθυσμός των ομιλητών της Ladino είναι τόσο μικρός που η Ladino θεωρείται απειλούμενη γλώσσα από την UNESCO¹⁹. Οι περισσότεροι από τους ομιλητές της γλώσσας είναι μεγάλοι σε ηλικία. Παρόλο που η χρήση της είναι σπάνια, η σημασία της Ladino για τη σεφαραδίτικη ταυτότητα είναι ορατή από την ανεξίτηλη παρουσία της στη λυρική ποίηση των σεφαραδίτικων μπαλάντων. Η πολύπλευρη, ετερογενής φύση της σεφαραδίτικης κοινότητας αντικατοπτρίζεται στη μουσική της έκφραση.

Τα εβραιοϊσπανικά σεφαραδίτικα τραγούδια (Ladino) αποτελούν μία παράδοση, η οποία δημιουργήθηκε μετά τον διωγμό των Εβραίων το 1492 από την Ιβηρική Χερσόνησο. Γύρω από την παράδοση αυτή υπάρχουν μύθοι και ιστορίες οι οποίες δεν είναι ιστορικά τεκμηριωμένες. Μέσα από διάφορες ιστορικές αναδρομές ανακαλείται μία χαμένη εθνογραφική ουτοπία. Ένας από τους πιο δημοφιλείς μύθους είναι ότι τα τραγούδια αυτά προέρχονται από την "Μεσαιωνική Ισπανία". Όντως πολλοί στίχοι και ιστορίες των τραγουδιών αυτών εντοπίζονται στην εποχή πριν την εκδίωξη αλλά και πολύ νωρίτερα. Ωστόσο καμία μελωδία δεν μπορεί να εντοπιστεί στον Μεσαίωνα αν και υπάρχουν κάποιες δομικές και άλλες αντιστοιχίες με τα *cancioneros* του ύστερου Μεσαίωνα και των αρχών της Αναγέννησης (Katz, Etzion and Weich-Shahak, στο Cohen, 2021, σελ.2).

Όπως συνεχίζει να αναφέρει η Cohen (2021), επίσης, δεν έχει βρεθεί καμία μουσική σημειογραφία σεφαραδίτικων τραγουδιών από εκείνη την περίοδο, παρόλο ότι από διάφορες πηγές έχουμε αναφορές για Εβραίους μουσικούς και ποιητές, οι οποίοι όμως περισσότερο επηρεάστηκαν από το αραβικό στοιχείο και υιοθέτησαν αραβικές μελωδίες παρά το αντίστροφο. Σύμφωνα με τον Ιωσήφ Βεντούρα (2008) αναφέρεται ότι οι Εβραίοι θεωρούσαν τον Ισλαμισμό πολύ κοντά στον Ιουδαϊσμό και έτσι είχαν εξοικειωθεί με τον τρόπο ζωής και τον πολιτισμό των Αράβων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μία πολιτισμική ανάμιξη σε πολλές εκφάνσεις της ζωής της τότε κοινωνίας.

Κατόπιν όλων των παραπάνω αναφορών γίνεται αντιληπτό ότι η ισπανοεβραϊκή γλώσσα (Ladino) αναπτύχθηκε στη σεφαραδίτικη διασπορά όπως και τα

¹⁹Σύμφωνα με τον παγκόσμιο άτλαντα της UNESCO (<http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>)

τραγούδια τους, παίρνοντας δάνεια και προσμίξεις τόσο από την γλώσσα, όσο και από την κουλτούρα της κάθε κοινωνίας.

4.2 Τα είδη και ύφη των τραγουδιών

Σύμφωνα με τον πρωτοπόρο εθνομουσικολόγο του ιουδαϊκού τραγουδιού, Israel J. Katz (1982), τα σεφαραδίτικα τραγούδια αποτελούνται από δύο μουσικά στυλ της δυτικής Μεσογείου, που αποτελεί το βόρειο Μαρόκο, και της ανατολικής Μεσογείου, που αποτελεί την Τουρκία και τα Βαλκάνια, με την Ελλάδα ως πιθανό υποσύνολο ή και ξεχωριστή κατηγορία (Katz στο Cohen, 2021, σελ. 3). Επίσης, με βάση τη μορφή τους και την λειτουργία τους, διακρίνονται στις παρακάτω ομάδες: ρομάντζα, τραγούδια του κύκλου ζωής, τραγούδια του ημερολογιακού κύκλου και γενικά (λυρικά, επίκαιρα, ψυχαγωγικά) τραγούδια.

Τα ρομάντζα και τα τραγούδια του κύκλου ζωής, αποτελούσαν συνήθως γυναικείο ρεπερτόριο. Παρόλα αυτά και οι άνδρες τα γνώριζαν αρκετά καλά ώστε να χρησιμοποιούν τις μελωδίες τους σε *contrafacta*=αντισυμβατικά, για θρησκευτικά κείμενα. Οι γυναίκες τα τραγουδούσαν, καθώς εκτελούσαν τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα των παιδιών, είτε μόνες τους είτε με τη συνοδεία άλλων γυναικών και παιδιών. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, μεταβίβαζαν προφορικά τα τραγούδια στις κόρες, τις εγγονές και τις ανιψιές τους, παράδοση που έχει πλέον εκλείψει (Cohen, 2021, σελ. 4).

Τα τραγούδια του ημερολογιακού κύκλου, τα γνώριζαν τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες, και συνήθως περιλάμβαναν πολλές λέξεις και εκφράσεις, μερικές φορές ολόκληρες φράσεις, στα εβραϊκά. Ανήμερα των περισσότερων εορτών, δεν έπαιζαν μουσικά όργανα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, όπως συμβαίνει στους γάμους, έπαιζαν τα όργανα που συνδέονταν με τον τοπικό πολιτισμό.

Τα λυρικά, επίκαιρα, ψυχαγωγικά κ.λπ. τραγούδια, συχνά γνωστά ως «canticas», είναι γενικά σχετικά πρόσφατα τραγούδια, και επίσης αυτά που είναι πιο γνωστά στους λάτρεις των τραγουδιών Ladino, καθώς είναι αυτά που εμφανίζονται συχνότερα σε εμπορικά διαθέσιμες ηχογραφήσεις και προγράμματα συναυλιών, και τα οποία, κατά ειρωνεία της τύχης, τείνουν να προωθούνται ως μεσαιωνικά κατάλοιπα.

Επίσης άλλη μία διάκριση των τραγουδιών είναι τα "παλαιά" και τα "καινούργια" τραγούδια σύμφωνα με τον Mendez (1991, σελ. 221).

Με τα παλαιά νοούνται τα τραγούδια που έφεραν οι Εβραίοι από την Ισπανία μετά τον διωγμό τους το 1492 και διατήρησαν ζωντανά για αιώνες στην παράδοσή τους, αποτελώντας την άμεση κληρονομιά από την ισπανική λογοτεχνία. Βεβαίως αυτά στο πέρασμα του χρόνου δεν παρέμειναν αμετάβλητα.

Με τα καινούργια νοούνται τα τραγούδια που συντέθηκαν από τους Σεφαραδίτες της διασποράς μετά την απέλαση από την Ισπανία. Τα τραγούδια αυτά δέχτηκαν ερεθίσματα από τον κάθε τόπο ξεχωριστά τόσο στις μελωδίες, τα όργανα, τους ρυθμούς ακόμα και στην γλώσσα.

4.3 Οι μελωδίες

Όσον αφορά τις μελωδίες των σεφαραδίτικων μπαλάντων, χαρακτηρίζονται γενικά από τη δομή των τεσσάρων φράσεων που επαναλαμβάνεται μελωδικά με κυκλικό τρόπο για ολόκληρο το κείμενο. Η ποικιλομορφία των οργάνων που εμπλουτίζει αυτή τη μουσική, δίνει τη δυνατότητα σε μια ατελείωτη ποικιλία χρωμάτων και δυνατότητες των ηχητικών υφών πραγματικά ευχάριστα για τον ερμηνευτή και για τον ακροατή.

Το ρεπερτόριο χωρίζεται σε δύο είδη το βορειοαφρικανικό και ανατολικό το οποίο συναντάμε στην περιοχή της Βόρειας Αφρικής, κυρίως στο βόρειο Μαρόκο. Εκεί οι μελωδίες είναι απλές και πιο κοντά στην ισπανική παράδοση.

Αντίθετα, στα ανατολικά, υπάρχει έντονη επιρροή του αραβοτουρκικού-περσικού μουσικού συστήματος, και υπάρχει μια μεγαλύτερη τάση να τραγουδιούνται οι μελωδίες σε ελεύθερο ρυθμό με περίτεχνα στολίδια και άφθονες μελωδικές φράσεις, ακολουθώντας τις εξελίξεις των *makamat*²⁰ (μουσικοί τρόποι) του τουρκικού μουσικού συστήματος) (Posada Ramos, 2003, σελ. 5-6).

²⁰Η μελέτη της μακαμάτ είναι η μελέτη του at-taghamni bi'l Quran, ή η μελέτη του καλλωπισμού της φωνής κατά την απαγγελία του Κορανίου. Η ωραιοποίηση της φωνής κατά την απαγγελία είναι κάτι που ο αγαπημένος μας Αγγελιοφόρος sallallahu alaihi wa sallam μας διέταξε να κάνουμε, όταν είπε "Ωραιοποιήστε το Κοράνι με τις φωνές σας", και όταν είπε "Δεν είναι από εμάς αυτός που δεν "yataghanna" (ψάλλει μελωδικά) το Κοράνι".

4.4 Τα όργανα

Οι Σεφαραδίτες φεύγοντας από τον εξαναγκαστικό προσηλυτισμό και τις συνεχείς διώξεις των ηθών και εθίμων τους από την Ιβηρική χερσόνησο, εξαπλώθηκαν αρχικά σε όλες τις χώρες της Μεσογείου, ιδίως της Βόρειας Αφρικής. Το γεγονός αυτό τους επέτρεψε να χρησιμοποιήσουν πάλι όργανα που ήταν απαγορευμένα στην χώρα προέλευσής τους, όπως τα κρουστά όργανα.

Παρακάτω θα αναφέρουμε ορισμένα από αυτά:

4.4.1 Κρουστά

Το derbuka ή το dumbek (είναι ένα τύμπανο σε σχήμα κυπέλλου σε διάφορα μεγέθη, κατασκευασμένο από ξύλο ή κεραμικό, και σήμερα από μέταλλο, με αρκετή διακόσμηση επάνω και μία μόνο κεφαλή τυμπάνου).

Άλλο ένα όργανο είναι το bandir ή bendere (παρόμοιο με ένα μεγάλο ντέφι, με χορδές πίσω από την κεφαλή του τυμπάνου που του δίνουν έναν τυπικό ήχο όταν χτυπιέται).

Το daf (μεγάλο ντέφι, με μία μόνο κεφαλή τυμπάνου, κατασκευασμένο από ξύλο ή κεραμικό, σήμερα από μέταλλο).

Το bandir ή bendere (μεγάλο ντέφι, με ενιαία κεφαλή τυμπάνου και με μικρές αλυσίδες δακτυλιδιών στο πίσω μέρος, προσαρτημένες στο πλαίσιο του οργάνου και τα οποία κροταλίζουν κάθε φορά που η κεφαλή του τυμπάνου χτυπιέται ή περιστρέφεται)

Τα κύμβαλα (μικρά κύμβαλα που συγκρούονται μεταξύ τους για να κάνουν θόρυβο και συνδέονται με τον αντίχειρα και το μεσαίο δάχτυλο κάθε χεριού)(Posada Ramos, 2003, σελ. 6-7).

4.4.2 Έγχορδα

Το ούτι (αραβικό λαούτο)

Το kanun το λεγόμενο κανονάκι (τουρκικό ζουρνάκι)

Το kemanya (τουρκικό όργανο με χορδές) παίζεται με δοξάρι και τοποθετείται ανάμεσα στα πόδια, όπως η ευρωπαϊκή βιόλα ντα γκάμπα) (Posada Ramos, 2003, σελ. 6-7).

4.4.3 Πνευστά

Το pay (μακρύ, λεπτό φλάουτο),

Το πολύ παλιό Sofar (φτιαγμένο από κέρατο κριαριού)

Όλα τα παραπάνω γίνονται μέρος του οργανικού υλικού που είναι διαθέσιμο για την εκτέλεση της μουσικής τους και τη συνοδεία των τραγουδιστών τους) (Posada Ramos, 2003, σελ.6-7).

4.5 Τα Σεφαραδίτικα Τραγούδια κατά τον 20ο αιώνα

Με την είσοδο του εικοστού αιώνα τα τραγούδια των Σεφαραδιτών αρχίζουν να γίνονται ευρέως γνωστά ξεκινώντας απ' την Τουρκία. Η πλειονότητα των τραγουδιών που έχουν εισέλθει στο λαϊκό ρεπερτόριο «Λαντίνο» προέρχεται κυρίως από τα πρώην οθωμανικά εδάφη και λιγότερο από άλλες περιοχές, όπως το Μαρόκο. Αυτό συμβαίνει διότι στις αρχές του αιώνα η νεοσύστατη δισκογραφική βιομηχανία έχει ισχυρή παρουσία στην Τουρκία. Η πρώτη τουρκική δισκογραφική εταιρεία ιδρύθηκε από Ρώσους Εβραίους το 1910 και πολλές από τις ηχογραφήσεις τους στόχευαν στην τουρκική αγορά των Σεφαραδιτών.

Ωστόσο, οι ηχογραφήσεις αυτές, παρ' όλο που είναι ανεκτίμητες, δεν αντιπροσώπευαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο τραγουδούσαν οι γυναίκες Σεφαραδίτισσες. Οι περισσότερες από τις τουρκικές ιουδαίο-ισπανικές ηχογραφήσεις έγιναν από άνδρες, οι οποίοι συχνά ήταν και ψάλτες συναγωγών. Η πιο σημαντική γυναικεία φωνή στις αρχές του αιώνα ήταν η Victoria Rosa Hazan (1896 Τουρκία – 1995 ΗΠΑ), η οποία πραγματοποίησε ηχογραφήσεις αφού είχε μετακομίσει ως νεαρή κοπέλα στη Νέα Υόρκη.

Όμως, παρά τις τόσο σημαντικές ηχογραφήσεις που έγιναν, αυτές δεν αντιπροσώπευαν ακριβώς τα γνήσια σεφαραδίτικα τραγούδια που τραγουδούσαν οι γυναίκες στο σπίτι. Οι πολύ σημαντικές «τεχνικές» αναφορές για να καταλάβουμε πως διαμορφώθηκαν τα τραγούδια Ladino κατά τον 20ο – 21ο αιώνα – είναι οι παρακάτω :

1) Οι τεχνικοί περιορισμοί που αφορούσαν την διάρκεια οδήγησαν στο τρίλεπτο τραγούδι και στάθηκαν η αιτία να μην τραγουδηθούν ολόκληρα τα σεφαραδίτικα τραγούδια παρά μόνο συντομευμένες εκδοχές αυτών.

2) Οι μεταφράσεις που γίνονταν από τα πρωτότυπα γαλλικά, ισπανικά, ελληνικά, τουρκικά και λατινοαμερικάνικα ήταν προσαρμοσμένες στη Λαντίνο.

3) Επίσης ορισμένα ρομάντζα ηχογραφήθηκαν μεν από αριστοτέχνες τραγουδιστές, όπως ο ραβίνος και ψάλτης Ισαάκ Αλγκάζι (1889 Σμύρνη – 1950 Μοντεβιδέο), ή ο μεγάλης επιρροής «Haim Effendi» (Haim Behar Menahem, 1853 Ανδριανούπολη – 1938 Κάιρο, Αίγυπτος), αλλά ήταν άντρες

4) Τα περισσότερα τραγούδια που ηχογραφήθηκαν ήταν τα νεότερα λαϊκά και κάποια ακόμη και νεωτεριστικά, όπου πολύ συχνά οι συνθέσεις τους, συχνά σατιρικές παρωδίες και σχόλια επίκαιρων γεγονότων, προορίζονταν να τραγουδηθούν σε γνωστές μελωδίες, αν και οι τελευταίες δεν αναφέρονταν πάντα. Ακολούθησαν πολλές ηχογραφήσεις, καταγραφές, εκδόσεις ανθολογίων με τις σημαντικότερες, αυτές του μουσικολόγου Israel J. Katz (1930-2021) και του Σεφαραδίτη Τούρκου συνθέτη Alberto Hemsí (1890 Μαγνησία, Μικρά Ασία – 1975 Παρίσι).

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 έως τις αρχές της δεκαετίας 1970, ο γεννημένος στην Μαγνησία της Μικράς Ασίας ισραηλινός μουσικός, συνθέτης και ιστορικός Ισαάκ Λεβί δημιουργεί μία ευρεία εθνογραφική συλλογή τραγουδιών και μουσικής κατά την οποία ιχνηλάτησε μουσικά τη διασπορά της ισπανικής εβραϊκής κοινότητας. Το έργο του αποτέλεσε πρότυπο για πολλούς, ίσως τους περισσότερους, καλλιτέχνες που συντέλεσαν στην «αναβίωση του σεφαραδίτικου τραγουδιού» των τελευταίων δεκαετιών του εικοστού αιώνα.

Η αναβίωση των τραγουδιών Ladino της τελευταίας τριακονταετίας του εικοστού αιώνα περιλάμβανε κυρίως τραγούδια που ήταν νεότερα, συχνά σε δυτικό και όχι μεσανατολικό ή βορειοαφρικανικό ύφος, όπου πολλοί ερμηνευτές τα παρουσίαζαν ως μεσαιωνικές επιβιώσεις. Τα περισσότερα τραγούδια γίνονταν γνωστά από μεταγραφές που είχαν απογυμνωθεί από τα περισσότερα τοπικά χαρακτηριστικά και χωρίς εθνογραφικές πληροφορίες. Επίσης, πολλοί από τους ερμηνευτές δεν ήταν σεφαραδίτες και δεν είχαν καμία γνώση της σεφαραδίτικης παράδοσης. Παρ' όλα αυτά οι εκτελέσεις τους ήταν εξαιρετικές. Λίγοι ήταν αυτοί που ήταν σεφαραδίτες, όπως τα συγκροτήματα Los Pasharos Sefardis, και Janet and Jak Esim (Τουρκία) ή το μαροκινό σύνολο Gerineldo (Καναδάς) και ο Yehoram

Γαον και άλλοι γνωστοί τραγουδιστές στο Ισραήλ.

Παράλληλα, με όλες αυτές τις ηχογραφήσεις και ερμηνείες υπήρχε μία μερίδα ισπανόφωνων μελετητών που είχαν επίγνωση της σεφαραδίτικης κληρονομιάς και τους ενδιέφερε κυρίως η επιβίωση των ρομάντζων, αναζητώντας αρχαϊκές γλωσσικές μορφές μέσα σε αυτά.

Αποτέλεσμα της όλης αυτής προσπάθειας και από τις δύο πλευρές ήταν η αναβίωση των σεφαραδίτικων τραγουδιών, τόσο αρχικά των λαϊκών τραγουδιών όσο μετέπειτα και των ρομάντζων, του κύκλου ζωής και του ημερολογιακού κύκλου.

Έτσι φτάνοντας στην δεκαετία του 1980 και συγκεκριμένα από το 1986 άρχισαν να καθιερώνονται πολιτιστικές σχέσεις μεταξύ του Ισραήλ και της Ισπανίας. Μάλιστα το 1992, η πεντακοσιοστή επέτειος από την εκδίωξη στάθηκε η αιτία να πραγματοποιηθούν οι ακόλουθοι θεσμοί: του Red de Juderías²¹ και, αργότερα, το Centro Sefarad-Israel²². Επιπλέον, άρχισαν να διοργανώνονται φεστιβάλ και συνέδρια με θέμα τη σεφαραδίτικη πολιτιστική κληρονομιά και ιστορία και, επίσης, εκδηλώσεις με θέμα «τους τρεις πολιτισμούς», προφανώς επειδή η φράση «οι τρεις θρησκείες», που αναφέρεται στις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες, τον Ιουδαϊσμό, τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ, θεωρήθηκε κατά κάποιον τρόπο λιγότερο πολιτικά ορθή από το «τρεις πολιτισμοί».

Το σεφαραδίτικο τραγούδι είχε ξαναπεράσει τη Μεσόγειο, αποτελώντας και πάλι μέρος του ιβηρικού μουσικού μωσαϊκού.

21 Το Δίκτυο Ισπανικών Εβραϊκών Συνοικιών είναι μια ένωση που αποτελείται από δήμους των οποίων οι μεσαιωνικές τοποθεσίες διαθέτουν αρχιτεκτονική, ιστορική, περιβαλλοντική και πολιτιστική κληρονομιά, κληρονομιά των εβραϊκών κοινοτήτων που τις κατοικούσαν. Τα μέλη του Δικτύου ενεργούν από κοινού για την υπεράσπιση της ιστορικής κληρονομιάς και της εβραϊκής κληρονομιάς, προωθώντας πολιτιστικά, τουριστικά και ακαδημαϊκά προγράμματα και εφαρμόζοντας μια πολιτική ανταλλαγής εθνικών και διεθνών εμπειριών που συμβάλλουν στη γνώση και τον αμοιβαίο σεβασμό των λαών, των πολιτισμών και των παραδόσεων.

22 Το Centro Sefarad-Israel έχει γίνει ένας κοινός χώρος και τόπος συνάντησης για τις εβραϊκές κοινότητες και οργανώσεις στην Ισπανία και σε όλο τον κόσμο. Αυτός ο κοινός χώρος επιτρέπει τη διάδοση της πλούσιας σεφαραδίτικης ιστορικής κληρονομιάς και της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής πραγματικότητας των εβραϊκών κοινοτήτων στον κόσμο, καθώς και του Ισραήλ και της Ισπανίας.

4.6 Στοιχεία της ταυτότητας μέσα από τα τραγούδια

«Αυτός ο λαός τραγουδούσε»

Αλμπέρτος Ναρ

«Τα τραγούδια μας»

Η πολυπολιτισμικότητα της πόλης της Θεσσαλονίκης είναι ένα από τα στοιχεία που την διακρίνει. Σύμφωνα με αναφορές σχετικά με την πληθυσμιακή κατάσταση της πόλης γύρω στα 1880 αλλά και κατά την ενσωμάτωσή της το 1913 η μεγαλύτερη πληθυσμιακή κοινότητα ήταν αυτή των Εβραίων (Ναρ, 2020, σελ. 16). Επίσης από τους 77.000 Εβραίους σε όλη την επικράτεια της Ελλάδας πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι 55.000 βρίσκονταν στην Θεσσαλονίκη. Αυτό και μόνο αρκεί να καταλάβουμε την συμβολή αυτής της κοινότητας στα πολιτισμικά της πόλης και το πόσο επηρέασε και επηρεάστηκε από τα γηγενή στοιχεία και τις παραδόσεις. Σύμφωνα με τον Κωστή Παπάζογλου (2016) η θεσσαλονικιώτικη μουσική παράδοση εδώ και αιώνες είναι συνδεδεμένη με τη μουσική παράδοση των Εβραίων εννοώντας τους Σεφαραδίτες.

Πράγματι τις τελευταίες δεκαετίες και παραπάνω, όλες οι βιβλιογραφικές καταγραφές γίνονται κυρίως για τα Σεφαραδίτικα τραγούδια και τις σχέσεις τους με το ελληνικό ρεπερτόριο και κυρίως με το ρεμπέτικο.

Παρακάτω θα παραθέσουμε και θα αναλύσουμε ενδεικτικά κάποια από τα τραγούδια αυτά με βάσει την περίπτωση που τραγουδιόνταν και την υπόθεσή τους και θα προσπαθήσουμε να τα κατατάξουμε σε υποκατηγορίες ανάλογα με το είδος του τραγουδιού, αναδεικνύοντας κομμάτια της ταυτότητας αυτού του λαού.

Η πρώτη αναφορά θα ξεκινήσει με το ρεμπέτικο τραγούδι και θα δούμε την επιρροή του μεταξύ των κοινοτήτων, πάντα με έδρα την Θεσσαλονίκη αλλά και με αναφορά σε κάποιες άλλες πόλεις ανά τον κόσμο ανάλογα με την προέλευση και το ταξίδι του κάθε τραγουδιού.

4.6.1 Το Ρεμπέτικο

Μία ξεχωριστή ομάδα σεφαραδίτικων τραγουδιών αποτελούν τα τραγούδια που επηρεάστηκαν ή επηρέασαν το ρεμπέτικο τραγούδι. Μεταξύ του 1933-1934 αρχίζει

η απενοχοποίηση του ρεμπέτικου τραγουδιού και σιγά-σιγά μπαίνει στις ταβέρνες του Πειραιά από τους χώρους της φυλακής και του τεκέ. Στη Θεσσαλονίκη θα βρει πρόσφορο έδαφος μετά το 1936 όπου υποστηρίχθηκε χάρη στη προστασία των ρεμπτετών από τον διοικητή της Ασφάλειας της πόλης Νικολάου Μουσχουντή και μετέπειτα κουμπάρο του Βασίλη Τσιτσάνη (Ναρ, 1997, σελ. 282).

«Quien te va ver con katsaras» = Ποιος θα σε δει με τα μαλλιά

....*Hayde*, vate, vate, no te quiero, ... Άιντε, φύγε, φύγε, δε σε θέλω

Το συγκεκριμένο τραγούδι είναι ένα απ' αυτά που επηρεάστηκε από τα ρεμπέτικα της πόλης. Τραγουδιόταν πάνω στη μουσική του γνωστού τραγουδιού "το γιλεκάκι που φορείς" και ειδικά μετά το 1932 ακούστηκε σε πολλές σεφαραδίτικες εκτελέσεις (Ναρ, 2020, σελ. 36). Ο Ναρ αναφέρει στο βιβλίο του "Κειμένη επί ακτής θαλάσσης.." για δύο σεφαραδίτικες παραλλαγές όπου οι στίχοι τους δεν έχουν κοινά στοιχεία με τους πρωτότυπους του ελληνικού τραγουδιού, δανείζονται μόνο την μουσική.

Είναι ένα από τα τραγούδια όπου βλέπουμε τα δάνεια από διάφορες γλώσσες π.χ. *Hayde* = Άντε, είναι τουρκική λέξη.

«Decici de me kazar"(στίχοι Μωσέ Καζές) = Αποφάσισα να παντρευτώ»

.....Vo buscar que sea rica,	θα βρω νύφη πλούσια
de edad que sea chica,	και στα χρόνια πιτσιρίκα
que tenga muchas <i>drahmes</i>	και να'χει πολλά λεφτά
y boda fina un mes	και στο μήνα παντρειά
.....y la dota a la banka.	να'χω και λεφτά στην μπάνκα
Y esfuerza <i>con jilves</i>	και μια φίνα πεθερά
que brie de manceves.	που να'ναι όλο τσαχπινιά

Είναι το ρεμπέτικο τραγούδι "Εγώ θέλω πριγκηπέσσα" το οποίο κυκλοφόρησε το 1932 σε δίσκο του Παναγιώτη Τούντα (Ναρ, 2020, σελ. 36). Επίσης υπάρχει άλλη μία εκδοχή να ανήκει στον Γιάννη Ετζειρίδη ή Γιοβάν Τσαούς που παίζουν

μπουζούκι στο δίσκο όπως αναφέρει ο Ναρ στο βιβλίο του "Κειμένη επί ακτής θαλάσσης...". Και σε αυτό το τραγούδι έχουμε γλωσσικά δάνεια όπως π.χ. *drahmes* = δραχμές (ελληνικά), *jilves* = νάζια (τουρκικά). Επίσης εδώ βλέπουμε το στοιχείο της αναζήτησης του πλούσιου γάμου και της προίκας (*Vo buscar que sea rica* = θα ψάξω να είναι πλούσια, *y la dota a la banka* = και την προίκα στην τράπεζα). Τέλος μέσα από τους στίχους άλλο ένα στοιχείο που αναδεικνύεται είναι το στοιχείο της νιότης της νέφης (*de aedad que sea chica* = σε ηλικία να είναι μικρούλα). Η νέφη έπρεπε να είναι μικρή σε ηλικία, συνήθεια της παλαιάς εποχής καθώς και η πεθερά (*Y esfuerga con jilves que brie de manceves* = να έχω τσαχπίνα πεθερά που να αστράφτει νιότη).

Μερικά ακόμα δημοφιλή ρεμπέτικα σε σεφαραδίτικες εκδοχές είναι και τα εξής: "Καναρίνι μου Γλυκό" όπου έγινε γνωστό από την Ρόζα Εσκενάζι, αλλά τραγουδήθηκε και από τον Τζον Ελίας στη Νέα Υόρκη το 1992 ως "Kanaraki", αλλά και από τον Τζακ Μαγές [Jack Mayesh] ως "Ven Kanario" (Ναρ, 2020, σελ.36) .

Επίσης υπήρξαν και τραγούδια ρεμπέτικα με εβραϊκό θέμα όπως το πασίγνωστο τραγούδι ο "Μποχόρης" όπου η λέξη "bohor" είναι εβραϊκή και σημαίνει ο πρωτότοκος (Ναρ,1997,σελ.309), καθώς η "Ξανθή Εβραιοπούλα" όπου αναφέρεται σε έναν έρωτα μεταξύ ενός Χριστιανού και μιας Εβραιοπούλας, φαινόμενο σπάνιο και απαγορευμένο για την εποχή που κυκλοφόρησε το τραγούδι (1934-1935) (Ναρ,1997) και τέλος το πασίγνωστο "Χωρίσαμε ένα δειλινό" εμπνευσμένο από τους διωγμούς που έκαναν οι Ναζί στους Εβραίους στη Θεσσαλονίκη (Ναρ, 1997, σελ. 323)

4.6.2 Παραλογές

Οι παραλογές αποτελούν μία κατηγορία αφηγηματικών παραδοσιακών τραγουδιών, όπου ο πυρήνας τους είναι η διήγηση και τα στοιχεία τους πολλές φορές είναι εξωλογικά. Η ιδιαίτερη αυτή κατηγορία δε λείπει και από τα σεφαραδίτικα τραγούδια όπου δύο εξ αυτών θα αναλύσουμε παρακάτω, παίρνοντας στοιχεία της ταυτότητάς τους:

Mi padre era de Francia (LA MALCASADA) = Ο πατέρας μου ήταν από την Γαλλία (Η κακοπαντρεμένη)

Mi padre era de Francia, mi madre d' Aragon
yo era regalada de chica me caso.
Me caso con un franco venido de Stambol
que s'echa en cama armada en la estería yo,

.....

Είχα μάνα Αραγονέζα και πατέρα απ' τη Φραγκιά,
μείχαν μοσχαναθρεμμένη, με παντρέψανε ταχιά,
κι έναν ξενομπάτη (Φράγκο) πήρα απ'τη Πόλη, τον φτωχό.
Στο κρεβάτι αυτός αράζει, στα κουρέλια γέρνω εγώ

.....

Στο συγκεκριμένο τραγούδι που ανήκει στην υποκατηγορία ρομάντζο, το παραδοσιακό του θέμα έχει τελείως χαθεί στην Ισπανία. Ξεκινώντας από τους πρώτους στίχους βλέπουμε την καταγωγή των γονέων από την Γαλλία του πατέρα και από την Αραγόν της Ισπανίας της μητέρας, τόπος προέλευσης των Σεφαραδιτών. Σύμφωνα με τον Κοκόλη (όπως αναφέρεται στο ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ, 2014) υπάρχουν παραλλαγές τόσο στον τίτλο, όπως la malcasada = η κακοπαντρεμένη, όσο και στους στίχους. Όλες αυτές αποτελούν σεφαραδίτικες παραλλαγές, όπως αναφέρει, από Βαλκάνια, Τουρκία, Ρόδο, Ισραήλ, Μαρόκο, ΗΠΑ και ηπειρωτική Ελλάδα. Από τις πληροφορίες που μας δίνει ο Κοκόλης για τις παραλλαγές φαίνεται η διασπορά των Σεφαραδιτών σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου, όπου ανάλογα με τον τόπο έχουμε και την αντίστοιχη παραλλαγή. Επίσης άλλο ένα στοιχείο που βλέπουμε εδώ είναι ότι οι Εβραίοι παντρευόντουσαν και αλλόθρησκους κυρίως χριστιανούς και αυτό πολλές φορές γινόταν για να αποφύγουν την τεράστια προίκα που έπρεπε να έχουν οι εβραιοπούλες για να παντρευτούν κάποιον ομόθρησκός τους. (Naar,2018)

Η θέση της γυναίκας είναι υποδεέστερη του άντρα σε κάθε εθνικότητα²³ και αυτό φαίνεται ότι αυτός ξαπλώνει στο κρεβάτι και αυτή στα κουρέλια. Τέλος η λέξη «ξενομπάτης» δείχνει την δύσκολη απόφαση να γίνει αυτός ο γάμος, πόσο μάλιστα αν δεν είναι και από έρωτα για την αποφυγή προίκας.

«Tres hermanicas» = Οι τρεις αδερφές – «Hero e Leandro» = Ηρώ και Λέανδρος

Tres hermanicas eran, tres hermanicas son.

Τρεις αδερφούλες ήταν, παντρεύτηκαν οι δυο.

.....

Las dos eran casadas la chica en perdicion.

Οι δυο ήταν παντρεμένες κι η πιο μικρούλα πήρε τον κακό τον δρόμο.

.....

Su padre con verguensa a Rodas la envio

Κι ο κύρης της τη στέλνει στη Ρόδο από ντροπή

Το συγκεκριμένο τραγούδι προέρχεται πιθανότατα από ρομάντζο και υπήρξε αρκετά δημοφιλές στους Σεφαραδίτες της Ανατολής, σύμφωνα με πληροφορίες του Ξ. Κοκόλη (όπως αναφέρεται στο ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ, 2014). Σώζεται η καταγραφή του σε χειρόγραφη συλλογή τραγουδιών του 17ου αιώνα από το Σεράγεβο.

Το τραγούδι μιλάει για τρεις αδερφές όπου οι δύο ήταν παντρεμένες, όμως την τρίτη που πήρε τον κακό τον δρόμο, ο πατέρας την έστειλε στη Ρόδο. Εδώ βλέπουμε την ύπαρξη της εβραϊκής κοινότητας στη Ρόδο και την διασπορά των Σεφαραδιτών. Σύμφωνα πάντα με τον Ξ. Κοκόλη, ο Ισπανός μελετητής R.M. Pidal έδωσε στο τραγούδι τον τίτλο "Hero e Leandro" = Ηρώ και Λέανδρος καταγράφοντας πολλές ομοιότητες με την ιστορία των αρχαίων εραστών²⁴.

23 Εδώ πρόκειται για Φράγκο, αλλά στη μετάφραση στο βιβλίο του Ναρ (2021) τον λέει ξενομπάτη. Στο ίδιο βιβλίο αναφέρεται ότι η λέξη franco άλλοτε έχει θετική έννοια δηλ. ο πλούσιος, ο άρχοντας και άλλοτε αρνητική που σημαίνει ο ξένος και ο άξιος για περιφρόνηση (Ναρ, 2021, σελ.95)

24 Η Ηρώ ήταν ιέρεια της Αφροδίτης η οποία κατοικούσε στην πόλη της Σηστού, στην ευρωπαϊκή ακτή του Ελλησπόντου. Ο Λέανδρος, ένας νεαρός από την Άβυδο, στην απέναντι όχθη του στενού, την ερωτεύθηκε, και κάθε βράδυ περνούσε κολυμπώντας τον Ελλησπόντο για να είναι μαζί της. Η Ηρώ άναβε μία λάμπα κάθε νύχτα στην κορυφή του πύργου της, για να τον οδηγεί, και όταν έφθανε, τον υποδεχόταν στην ακτή.

4.6.3 Το τραγούδι της φωτιάς

«El Incendio de Salonica» = Η φωτιά της Θεσσαλονίκης

Dia de shabbat, la tadre,	Σάββατο το μεσημέρι,
la horica dando dos,	πάνω κάτω η ώρα δυο,
fuego saliό al Agua Nueva,	στο Νιονέρι πιάσαν φλόγες,
a la Torre Blanca quedό.	ως τον Πύργο τον Λευκό
Tanto probes como ricos,	Πλούσιοι και φτωχοί αντάμα,
todos semos un igual.	είμαστε όλοι να μας κλαις.
Ya quedimos arrastrando	Μείναμε ξεσπιτωμένοι
por campos y por kishlas.	σε στρατώνες και ερημιές

Mos dieron unos tsadires,	Μας έδωσαν τσαντίρια,
que del aire se volan.	Που ο αγέρας τα σκορπάει.
Mos dieron un pan amargo,	Και πικρό ψωμί μας δώσαν
ni con agua no se va.	που ούτε με νερό δεν πάει.

.....	
Entendiendo, mancevicos:	Νιώστε, νιοι, τον Κύριό μας
los pecados de shabbat	τα έργα μας τ' αμαρτωλά
se ensañó el patrón del mundo,	τον οργίσαν και μας πήγε
mos mando a Dudular.	στις ερμιές του Ντουντουλάρ.

Πριν όμως ξημερώσει ο Λέανδρος επέστρεφε στη βάση του πάλι. Κάποτε όμως ήλθε η εποχή του Χειμώνα και οι δύο εραστές υποβλήθηκαν στον σκληρό χωρισμό με την αμοιβαία όμως υπόσχεση να επαναβρεθούν στις αρχές της επόμενης Άνοιξης. Όμως το επόμενο βράδυ συνέβη το μοιραίο, ο λύχνος βρέθηκε πάλι αναμμένος. Ο Λέανδρος όταν τον είδε από την Άβυδο εξέλαβε το φως ως ερωτική πρόσκληση. Αμέσως έπεσε στη παγωμένη θάλασσα. Ενώ όμως εκείνος πάλευε με τα κύματα ο άνεμος έσβησε τον λύχνο οπότε έχασε τον προσανατολισμό του και παρασυρόμενος από τα κύματα πνίγηκε. Το πρωί το πτώμα του ξεβράστηκε στη ακτή της Σηστού. Αλλόφρων η Ηρώ όταν έμαθε το δυστύχημα έσπευσε και έπεσε στη θάλασσα αγκαλιάζοντας τον νεκρό αγαπημένο της και πνίγηκε και αυτή. Αργότερα οι τραγικοί αυτοί εραστές εκβράστηκαν αγκαλιασμένοι στην ακτή, όπου οι κάτοικοι τους έθαψαν σε κοινό τάφο.

Το συγκεκριμένο τραγούδι αναφέρεται στην φωτιά του 1917 που όπως είπαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο κατέστρεψε το μεγαλύτερο κομμάτι των εβραϊκών κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης. Αποτυπώνει την εξαθλίωση μέσα στην οποία βρέθηκαν. Μη ξεχνάμε ότι ζούσαν μέσα σε σκηνές (*Mos dieroṇ unos tchadires* = Μας βόλεψαν σε τσαντίρια) και τον πρώτο χειμώνα από τις κακουχίες υπήρξαν 1000 θύματα. Στο τραγούδι περιγράφονται οι περιοχές Νιονέρι, Λευκός Πύργος, Διαβατά = *Dudular*. Οι πρώτες αποτελούν περιοχές που ζούσαν πριν την φωτιά και τα Διαβατά περιοχή που εγκαταστάθηκαν μετά την πυρκαγιά. Επίσης περιγράφεται ότι το μεροκάματο ήταν λιγοστό ίσα-ίσα για να ταΐσουν τα παιδιά τους. Από εδώ καταλαβαίνουμε για την οικονομική εξαθλίωση στην οποία περιήλθαν μετέπειτα, έτσι ώστε πολλοί απ' αυτούς να πάρουν το δρόμο της ξενιτιάς.

4.6.4 Τα τραγούδια του γάμου

Όπως είπαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο η Αρχираββινεία με το ραβίνικο δικαστήριο (Μπετ Ντίν) είναι αυτή που διαδραμάτισε κομβικό ρόλο, στον καθημερινό τρόπο ζωής των Εβραίων. Το ελληνικό κράτος παραχώρησε στο Μπετ Ντιν το δικαίωμα να ορίζει με ποιους θα μπορούσαν να παντρευτούν οι Εβραίοι (Naar, 2018, σελ.63). Το 1932 το ελληνικό κράτος θέσπισε ένα νέο νόμο που όριζε ότι θα εφαρμόζε ραβίνικες αποφάσεις σχετικά με τους γάμους και τα διαζύγια και ότι όποιος παρέβαινε το νόμο θα καταδικαζόταν σε έως και 2 χρόνια φυλάκισης. Έτσι καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι Εβραίοι παντρεύονταν Εβραίους, όχι μόνο για κοινωνικούς λόγους ή λόγω παράδοσης αλλά και σύμφωνα με το νόμο του ελληνικού κράτους.

Οι εβραιόπουλες για να παντρευτούν έπρεπε να έχουν προίκα. Μέχρι το 1940 υπάρχουν φάκελοι στις κοινότητες όπου καταγράφουν τις προίκες. Οι προίκες για τους λιγότερο εύπορους Εβραίους ήταν δυσβάσταχτες και ιδιαίτερα με την ύφεση της δεκαετίας του 1930. Επίσης την ίδια δεκαετία αρχίζει ο διάλογος για την νομιμοποίηση του πολιτικού γάμου, ο οποίος θα επέτρεπε την ένωση Εβραίων και Χριστιανών δίχως τον προσηλυτισμό εκατέρωθεν (Naar, 2018).

Σε όλο το πλαίσιο που περιγράψαμε παραπάνω γράφτηκαν ή προϋπήρχαν κάποια τραγούδια σχετικά με τον γάμο και την προίκα. Χαρακτηριστικό τραγούδι σχετικό

με την προίκα που κατακρίνει το έθιμο αποτελεί το δημοφιλές για την εποχή του "el mal de las dotas" (1924) (Naar, 2018), το οποίο θα αναλύσουμε παρακάτω.

Es una grand mal kon las dotas (El mal de las dotas) = Το κακό με την προίκα

Los niños saben abusar,
las ke no tienen la pilota
ellas no se pueden kasar.
Londras y liras demandan los niños

.....

tambien el aguador
demanda ajugar komplet,
komod y tualette.

.....

Los niños piden mesa franka
y esfuegro bien paralí,
buscan la hanina o la blanka,
mesmo si él es bragalí.

Buška mujer menajera
ke sepa bien lavorar
kon alguja y tijera
y su kasa bien mirar

Το τραγουδούσαν τόσο στην Θεσσαλονίκη όσο και στην Κωνσταντινούπολη με διαφορετικές εκδοχές πάνω στην μουσική του γαλλικού τραγουδιού Lisón ή Lisét. Ο Attias²⁵ αναφέρει επίσης ότι είναι πιθανό οι συγγραφείς του να το έγραψαν πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους, γεγονός που μας οδηγεί να το χρονολογήσουμε πριν από το 1912.

<i>las ke no tienen la pilota</i>	αυτές που δεν έχουν χρήματα
<i>ellas no se pueden kasa</i>	δε μπορούν να παντρευτούν

Σε αυτούς τους δύο στίχους βλέπουμε ξεκάθαρα ότι όσες κοπέλες δεν έχουν χρήματα δεν μπορούν να παντρευτούν.

<i>tambien el aguador</i>	ο εκτιμητής της προίκας
<i>demanda ajugar komplet</i>	πλήρη καταγραφή της προίκας

²⁵Attias *Cancionero* núm. 148 (pp. 251-253) στο Romero E., 2009, p. 444

Στους παραπάνω στίχους φαίνεται ο εκτιμητής της προίκας, αυτός που την καταγράφει, όπως αναφέρεται παραπάνω μέχρι το 1940 στις κοινότητες υπήρχαν καταγραφές της προίκας.

Los niños piden mesa franka Οι άντρες ζητούν λεφτά στην τράπεζα

Σε αυτή την φράση μιλάει για τη δωρεάν συντήρηση για ένα χρόνο ή περισσότερο που προσφέρει ο πατέρας της νύφης στο νέο ζευγάρι (στο Romero E., 2009).

*Buska mujer menajera
ke sepa bien laborar
kon alguja y tijera
y su kasa bien mirar*

Στους τελευταίους τέσσερις στίχους γίνεται περιγραφή της καλής γυναίκας όπου τα χαρακτηριστικά που της προσδίδει δεν είναι άλλα από της καλής νοικοκυράς η οποία θα πρέπει να ξέρει να πλένει και να χρησιμοποιεί την βελόνα και το ψαλίδι και το σπίτι της να κοιτά με προσοχή.

«Dice la nuestra novia» = Λέει η δικιά μας νύφη

Dice la nuestra novia como se llama la cara, no se llama cara sino rosa del rosál
ay mi rosa del rosál, salga la novia goce el novio, la novia el novio.

Cabeza: campo espacioso

Pelo: seda de labrar

Frente: espada reluciente

Cejas: cintas de telar

Ojos: antojos de cristal

Nariz: dátíl datilar

Boca: dulce tragar pan

Dientes: ayofar de enfilear

Labios: filos de coral

Gabba: rosca de sobar

Pechos: limón limonar

Brazos: remos de remar

Espalda: tabla de chabonar

Tripas: ríos de nadar

Patas: cañas de sukka

Pies: zapatos de cordobán

Είπε η δικιά μας νύφη : Πώς το λένε το κεφάλι;

Δε το λένε πρόσωπο αλλά της ροδαριά το ρόδο

Α!! της ροδαριά το ρόδο, η νύφη διαβαίνει και θωρεί το γαμπρό.

Κεφάλι : απέραντος κάμπος

Μαλλιά : ακατέργαστο μετάξι

.....

Ένα από τα πιο δημοφιλή τραγούδια στη λεκάνη της Μεσογείου, γνωστό και ως «Despedida de la novia» = Ο αποχαιρετισμός της νύφης. Υπάρχει σε πολλές παραλλαγές, η ανωτέρω υμνεί όλα τα μέρη του σώματος της νύφης. Η απαρίθμηση ήταν πειραχτική και παλαιότερα εκτεινόταν σε πολλά σημεία του γυναικείου σώματος, έως και το ερωτικό όργανο (αναφέρεται ως tintero = μελανοδοχείο) (Ξ. Κοκόλης, όπως αναφέρεται στο ΕΛΙΑ/MIET, 2014).

«Ya salió de la mar la galana» = Βγήκε από τη πεντάμορφη θάλασσα

Ya salió de la mar la galana;	Βγήκε από τη πεντάμορφη θάλασσα
con un vestido de sirma blanca,	στα ολόλευκα ντυμένη,
ya salió de la mar	βγήκε από τη θάλασσα.
Entre la mar y el río,	Ανάμεσα στη θάλασσα και στο ποτάμι
nos orecio un arbol de bien brio.	σα δέντρο ζηλεμένο ξεπετάχτηκε.
ya salió...	βγήκε....
Entre la mar y l'arena (la arena)	
nos crecio (crició'n) árbol de almendra (canela)	
ya salió...	

Στο συγκεκριμένο τραγούδι βλέπουμε το τελετουργικό της προετοιμασίας της νύφης πριν τον σεφαραδίτικο γάμο.

Ya salió de la mar = βγήκε από τη θάλασσα, ο στίχος αυτός στην πραγματικότητα αντιπροσωπεύει το υποχρεωτικό τελετουργικό λουτρό που έκανε η νύφη, σε κάθε εβραϊκό γάμο. Όλες οι γυναίκες μαζί (συγγενής και φίλες), πήγαιναν στα δημόσια λουτρά, για το μπάνιο της νύφης, με τραγούδια και όργανα. Ήταν μια πραγματική γιορτή, στην οποία η νύφη λουζόταν, ντύνονταν, έτρωγαν γλυκά, τραγουδούσαν και χόρευαν (P. Díaz-Mas,2008).

Entre la mar y l'arena (la arena) = ανάμεσα στη θάλασσα και στην άμμο (πλαγιά)
nos creció (crició'h) árbol de almendra (canela)= φύτρωσε μια αμυγδαλιά ή σε άλλη εκδοχή κανέλα

Οι παραπάνω στίχοι παραπέμπουν τόσο στην καλή μυρωδιά της νέας νύφης (της μικρής σε ηλικία) όσο και στην μυρωδιά της φρεσκοπλυμένης νύφης και στη μελλοντική της γονιμότητα.

4.6.5 Τα τραγούδια του Ολοκαυτώματος

Τελικά η μουσική και το τραγούδι είναι το μέσο έκφρασης κάθε ανθρώπινης οντότητας, κάθε ψυχής. Ακόμη και στο ολοκαύτωμα δεν έπαψαν να σιγοτραγουδούν τα τραγούδια που έζησαν και αγάπησαν, δίνοντάς τους κουράγιο και ελπίδα για επιβίωση και ζωή. Υπάρχει μαρτυρία σύμφωνα με το αρχείο των Αλμπέρτο Ναρ και Λέων Ναρ όπου Θεσσαλονικιές Εβραίες τραγουδούσαν ακόμα και μέσα στο Άουσβιτς-Μπιρκενάου, πέρα από τα σεφαραδίτικα και δημοφιλή ελληνικά τραγούδια, όπως π.χ. το "Τσοπανάκος" προσαρμοσμένο στην περίπτωση :

Εβραιοπούλα ήμουν
το αστράκι φόρεσα
μας πλακώσαν τα κωθώνια
και μας πήγαν στην Πολωνία

.....

Πώ, πώ, πώ τι πάθαμε!

Μας κούρεψαν τα μαλλιά
και μας ντύσαν ανδρικά

Το πρωί στο Αουφστέεν
βγαίναμε στο Τσέλ-Απέλ

(Ναρ, 1997,σελ. 38)

Στο συγκεκριμένο τραγούδι έχουμε δάνεια από τη γερμανική γλώσσα με τις λέξεις «Αουφστέεν» (Aufstehen) = εγερτήριο και «Τσέλ-Απέλ» (Zählappell) = καταμέτρηση των φυλακισμένων²⁶. Μέσα από τους στίχους του συγκεκριμένου τραγουδιού βλέπουμε όλη την ταπεινωτική πορεία που πέρασαν οι Εβραίοι από το άστρο που φόρεσαν για να ξεχωρίζουν, την αιχμαλωσία, τα βασανιστήρια, το γεγονός ότι έπαψαν να δείχνουν γυναίκες με το κοντό κούρεμα και τα ανδρικά ρούχα (απώλεια της θηλυκότητας), μέχρι τον θάνατο στους θαλάμους αερίων. Μαρτυρίες υπάρχουν επίσης ότι κατά την εξέγερση των ζόντερκομάντο (Sonderkommando) στο στρατόπεδο του Άουσβιτς οι συνεννοήσεις γινόντουσαν με τα τραγούδια του Τσιτσάνη.

Άλλο ένα τραγούδι μέσα από το οποίο βλέπουμε την ζωή των γυναικών στις φυλακές του Άουσβιτς, τον πόνο αλλά ταυτόχρονα και την ελπίδα για την απελευθέρωση είναι και το παρακάτω :

Έτσι είναι η ζωή κορίτσια,
πάντα έτσι είναι η ζωή.
Να' μαστε κλεισμένες μες στο Άουσβιτς.
Νιάτα που περνούν, χαρές που φεύγουν
πίσω δεν γυρνούν.

26 <https://www.bpb.de/themen/holocaust/ravensbrueck/60779/glossar/>

Η καταμέτρηση των φυλακισμένων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης για τη συγκρότηση των ομάδων εργασίας, ώστε να τους στείλουν κάθε μέρα στα διάφορα καταναγκαστικά έργα. Κατά τη διάρκεια της ονομαστικής κλήσης και καταμέτρησης, η ομιλία απαγορευόταν, οι εξαντλημένες γυναίκες δεν επιτρεπόταν να υποστηρίζονται και οι γυναίκες που είχαν καταρρεύσει έπρεπε να παραμείνουν ξαπλωμένες μέχρι να τελειώσει η διαδικασία αυτή.

Κορίτσια, κάντε υπομονή, θα βγούμε
από το Άουσβιτς.

Το συγκεκριμένο τραγούδι το διέσωσε ο κ. Νισήμ Ματαθίας και βασίζεται στη σύνθεση του Γιάννη Βέλλα "Έτσι είναι η ζωή". Το τραγούδι εμφανίστηκε το 1941-42 και έγινε αρκετά δημοφιλές (Ναρ, 1997, σελ. 220).

Άλλο ένα τραγούδι που μας παρουσιάζει την κατάσταση που επικρατούσε για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης λίγο πριν τον εκτοπισμό τους από τους Ναζί είναι και το παρακάτω:

Un dia de Saba amanecio.

No savemos lo que accontissio.

La Juderia ya fue asserada
en los guettos de la sivdad.

.....

empessaron a cargar y las concardas
a *sfragissear*.

El corasson ya mos epresso a harvar:

Tik, tak, tik, tak

.....

El guetto no nos fue buena signal.

.....

Βασίστηκε στην μελωδία του μουσικού θέματος της γερμανικής προπαγανδιστικής ταινίας "Μπελ Αμί". Το τραγούδι αυτό δείχνει την αγωνία των Εβραίων για το μέλλον τους μέσα στα γκέτο, τα οποία αριθμούσαν σε δύο στην Θεσσαλονίκη και δεν ήταν άλλο από παλαιές συνοικίες των Εβραίων οι οποίες αποτέλεσαν προθάλαμο πριν τον εκτοπισμό τους. Πέρα από την αγωνία φαίνονται και τα προμηνύματα για αυτό που θα ακολουθήσει. Επίσης και σε αυτό το τραγούδι συναντάμε γλωσσικά δάνεια όπως το *sfragissear* = να σφραγίσουν, ελληνική λέξη που πήρε την κατάληξη ισπανικού απαρέμφατου στην Λαντίνο (Ναρ, 1997).

4.6.6 Τα τραγούδια του έρωτα

«Una pastora yo ami» = Μία βοσκοπούλα αγάπησα

Ένα από τα πιο δημοφιλή ερωτικά τραγούδια της σεφαραδίτικης κοινότητας στην Θεσσαλονίκη και όχι μόνο είναι το «una pastora yo ami» = «Μία βοσκοπούλα αγάπησα». Το συγκεκριμένο τραγούδι δεν έχει σχέση με τα ρομάντζα της Ιβηρικής χερσονήσου αλλά είναι εμπνευσμένο από ένα ποίημα του Γεώργιου Ζαλοκώστα (1805-1858), οπότε συγκαταλέγεται στα νεότερα σεφαραδίτικα τραγούδια. Αυτό μπορούμε να το αντιληφθούμε και από το βουκολικό θέμα που διαφέρει εντελώς από τα υπόλοιπα σεφαραδίτικα τραγούδια όπου τα περισσότερα είναι αστικά λαϊκά. Είναι γνωστό σύμφωνα με αναφορά Γ.Κ. Μωραϊτόπουλου όπως καταγράφει ο Ναρ (1997) ότι οι Εβραίοι δεν προτιμούσαν την αγροτική ζωή και ζούσαν στις πόλεις, η μόνη τους επαφή με τα χωριά ήταν όταν πήγαιναν να πουλήσουν τα εμπορεύματά τους. Όταν το τραγούδι μελοποιήθηκε από τον Γ.Λαμπίρη έγινε πολύ δημοφιλές όπου και ο ποιητής και ο συνθέτης ξεχάστηκαν και θεωρήθηκε πλέον "παλιό λαϊκό τραγούδι" (Attias, ari. 75, σελ.153-157, όπως αναφέρεται στο ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ,2014, στη μνήμη του Ξ. Κοκόλη).

«En una casa chica» = Σε ένα μικρό σπιτάκι

En una casa chica	Σε ένα μικρό σπιτάκι
vide una hijika,	είδα ένα κοριτσάκι,
de anos era chica,	στα χρόνια ήταν μικράκι
la declari mi amor	για αγάπη το μιλώ.

<i>Pajaro de ermosura,</i>	Όμορφο εσύ πουλάκι,
linda la tu figura,	πεντάμορφη είν' η ειδή σου,
acerkate al mio lado	κοντά μου έλα και μείνε
te oire las bos.	ν' ακούσω τη φωνή σου.

<i>El pазaro volando</i>	Πέταξε αυτή μακριά μου
<i>mi corazon llorando,</i>	και θρήνησε η καρδιά μου,
ya me dejo asperando,	που μ'άφησε μονάχο,

sin tener piadad.

Χωρίς να με νοιαστεί.

Το συγκεκριμένο τραγούδι ήταν αγαπητό σε όλους τους σεφαραδίτες της Ανατολής και είναι γνωστό και με τον τίτλο «*Pajaro de hermosura*» = Πουλί της ομορφιάς, όπου το πουλί συμβολίζει την άστατη γυναίκα (Ξ. Κοκόλης, 2014). Τον ίδιο συμβολισμό βλέπουμε και στους στίχους *El pазaro volando mi corazon llorando* = έφυγε πετώντας και η καρδιά μου κλαίει.

Σύμφωνα με τον Ξ. Κοκόλη υπάρχει άλλη μία παραλλαγή του τραγουδιού όπου στον πρώτο στίχο δεν λέει *En una casa chica* = Σε ένα μικρό σπιτάκι αλλά *En una casa rica* = Σε ένα πλούσιο σπίτι, βλέποντας την κοινωνική διαφορά μεταξύ των εμπλεκόμενων.

4.6.7 Τα τραγούδια της γέννησης

«*Oh, que mueve meses*» = **Αχ, πάνε εννιά μήνες**

Oh, que mueve meses travates de estrechura!

Vos nacio un nino de cara de luna!

Viva la parida con su criatura!

.....

dise la parida: "Oh, Dio, escapadme,

.....

Αχ, πάνε εννιά μήνες που υπόφερες βαριά!

Μας γεννήθηκε ένα αγόρι που' χει του φεγγαριού θωριά!

Να ζήσει η λεχώνα μαζί με το παιδί της!

.....

να λευτερωθεί η λεχώνα το Θεό παρακαλούσε.

.....

«*Ya venido el nino*» = **Ήρθε το παιδάκι**

Ya venido el nio *Μας ήρθε το παιδάκι*

de los altos cielos. *απ'τα ψηλά τα ουράνια.*

El sunyor del mundo *Ο Κύριος του κόσμου*

fizo este mandado	σε μας το'χει στείλει
en la bokita tiene	και στο στοματάκι
una yavessika	έχει ένα κλειδάκι,
para que no favie	μην και φανερώσει
de los mundos de arriba	τα του απάνω κόσμου.

Από τα τραγούδια της γέννησης τα οποία είναι σε στίχους πιο μεγάλα από τα νανουρίσματα και τις παιδικές προσευχές, βλέπουμε τη σημασία που δίνουν στην λεχώνα και στην διαδικασία της γέννας. Χρησιμοποιούν το θεϊκό στοιχείο και παρακαλούν να πάνε όλα καλά. Επίσης όπως στους περισσότερους λαούς φαίνεται και εδώ ότι το επιθυμητό φύλο είναι το αρσενικό από τους πρώτους στίχους " vos nació un niño de cara de luna" = "γεννήθηκε ένα αγόρι με πρόσωπο φεγγάρι" ή

Ya venido el niño = γεννήθηκε το παιδάκι (el niño (ισπανικά) =το αγοράκι και όχι la niña=το κοριτσάκι)

4.6.8 Τα τραγούδια του θανάτου

Όπως σε όλους τους λαούς μέσα στα τραγούδια του κύκλου ζωής υπήρχαν και αυτά με θέμα τον θάνατο. Τα τραγούδια αυτά ήταν ταμπού να τα τραγουδήσουν σε άλλες περιστάσεις εκτός από το πένθος, για τον κίνδυνο μήπως προσελκύσουν την δυστυχία και τον θάνατο (Díaz-Mas, 2008). Στα τραγούδια που θα παραθέσουμε παρακάτω βλέπουμε τον πόνο των ανθρώπων για την απώλεια των αγαπημένων τους, αλλά ταυτόχρονα και των ετοιμοθάνατων καθώς και τις επιθυμίες των τελευταίων.

«Si salgas de prizon» = Εάν βγεις από την φυλακή

Si salgas de prizon,	Κι απ'το κελί σου αν θα βγεις,
me topas muerta.	πες νεκρή πως θα με συναντήσεις.
Entras con decijion	Σε κάποιον κήπο τότε αν θες
en alguna guerta.	Να μπεις χωρίς διόλου ν'αργήσεις.

Las flores del golor	Με πόνο μάζεψε από κει
----------------------	------------------------

da ay arranka.	το κάθε ανθάκι που ευωδιάζει.
Las traes por dolor	Και σε ταφόπλακα λευκή
en mi tomba blanka.	Απίθωσ'το, [που με σκεπάζει.

Στο παραπάνω τραγούδι βλέπουμε την επιθυμία του μελλοθάνατου να αφήσει ένα ανθάκι στον λευκό τον τάφο (από το μάρμαρο) για να ευωδιάζει. Συνήθεια όλων των λαών. Δείχνει την μετέπειτα επαφή των ζωντανών με τους νεκρούς. Τον λευκό τάφο και την εναπόθεση λουλουδιών τα βλέπουμε και στο παρακάτω τραγούδι.

«Maldicha es la vida» = Καταραμένη είναι η ζωή μου

Maldicha es la vida	Καταραμένη είναι η ζωή μου
---------------------	----------------------------

.....	
<i>En tu blanca fresca tomba</i>	στον άσπρο τάφο σου θα πω
<i>mis males te vo a cantar</i>	του πόνου το τραγούδι,
<i>cada dia en tu tomba</i>	στον τάφο σου καθημερινά
<i>una flor te v'a plantar</i>	φυτεύω ένα λουλούδι

Η σπουδαιότητα του νεκροταφείου φαίνεται και από τον όρο Beth Ahaim (Μπεθ Αχαΐμ, Οίκος της ζωής) που χρησιμοποιείται κατ' ευφημισμόν για τον εβραϊκό χώρο ταφής, αποτελούσε συνδετικό κρίκο μεταξύ ζωντανών και νεκρών (Naar, 2018,σελ. 254).

Επίσης γνωρίζουμε ότι μετά την καταστροφή του Εβραϊκού νεκροταφείου οι ταφόπλακες που ήταν από καλά μάρμαρα διακόσμησαν πολλά κτίρια της Θεσσαλονίκης και έγινε μεγάλος αγώνας για την επιστροφή αυτών στο εβραϊκό μουσείο στη συνέχεια.

«Mama, si yo me muero» = Μάνα σαν πεθάνω

Mama, si yo me muero	Μάνα μου, σαν θα πεθάνω,
<i>hazamin</i> no quiero yo.	χαζανίμ δεν θέλω μπρος μου.
Entre doge manceviro,	Θέλω δώδεκα λεβέντες,
adelante el mi amor.	πρώτος σ' όλους ο καλός μου.

Si vistio de fes y <i>cofia</i>	Φέσι φόρεσε και κόφια
a l'espejo s'aparo.	Στον καθρέπτη τα κοιτούσε.
Esto fue la manianica	Τα χαράματα την ντύσαν
a la tarde se murio.	Και το βράδυ ξεψυχούσε.

Στο τραγούδι αυτό βλέπουμε ότι στην νεκρή έχουν ήδη φορέσει την παραδοσιακή ενδυμασία των Εβραίων (*cofia*) και περιμένουν επίσημα πλέον να έρθει ο θάνατος. *hazan* = ο ιεροψάλτης στην εβραϊκή (Ναρ, 2021, σελ. 184)

4.6.9 Τα θρησκευτικά - λειτουργικά τραγούδια

Άλλη μία ιδιαίτερη κατηγορία είναι αυτή των θρησκευτικών και λειτουργικών τραγουδιών που κάνουν αναφορά στις εορτές των εβραίων.

Η μουσική λειτουργία, τραγουδιόταν στα εβραϊκά και είχε ως στόχο την προφορική μετάδοση και εκμάθηση της λειτουργίας, από τον ιεροψάλτη. Το σύστημα αυτό έδινε την δυνατότητα του αυτοσχεδιασμού στον ψάλτη και της προσωπικής συμβολής στη μελωδική ανάπτυξη.

Το παρακάτω τραγούδι αναφέρεται στην εορτή του Πουρίμ.

Το Πουρίμ είναι εορτή που γίνεται σε ανάμνηση της απελευθέρωσης των Εβραίων από τον ζυγό των Περσών, την ημέρα που επρόκειτο να εξοντωθούν δια κλήρου (πουρίμ). Τη συνωμοσία είχε εξυφάνει ο μοχθηρός βεζίρης (πρωθυπουργός) Αμάν, ο οποίος μισούσε το εβραϊκό έθνος και ιδιαίτερα τον βασιλικό σύμβουλο Μαρδοχαίο, που ήταν εξάδελφος της βασίλισσας των Περσών Εσθήρ. Ο Αμάν σκόπευε να σταυρώσει τον Μαρδοχαίο, αλλά στο τέλος ανέβηκε ο ίδιος στον σταυρό, όταν ο βασιλιάς Ασουήρος (πιθανώς ο Αρταξέρξης Α' ή ο Ξέρξης Α') ανακάλυψε τη συνωμοσία. Το ιστορικό της υπόθεσης, που συνέβη τον 5ο π.Χ αιώνα, αναφέρεται στο βιβλίο της Εσθήρ στην Παλαιά Διαθήκη.

Η εορτή του Πουρίμ αρχίζει με νηστεία, ενώ ο επίσημος εορτασμός συνδέεται με την ανάγνωση του βιβλίου της Εσθήρ στις συναγωγές, με ανταλλαγή δώρων, με δωρεές προς τους φτωχούς και με χαρμόσυνες τελετές, από τις οποίες ξεχωρίζουν οι καρναβαλικές εκδηλώσεις.

«La cantiga del purim» = Το τραγούδι του Πουρίμ

Empresar quiero contar hechos del Dio alto.

.....

Con bailes y con saltos y con gran plazer
saved que Haman e mamzer
mos quiso matarmos, tambien atemarmos

Saba lo enforkaron y Alha lo abacharon.

.....

El buto este Purim es de avrir las manos
diziendo : "Allah Kuerim y eviva hermanos"

Το παραπάνω τραγούδι ουσιαστικά κάνει μία περιγραφή των ιστορικών γεγονότων που διαδραματίστηκαν εκείνη την εποχή. Πρόκειται για μία δοξασία προς τον Θεό και αποτελεί μία ενίσχυση της συλλογικής μνήμης.

El buto este Purim es de avrir las manos
diziendo : "Allah Kuerim y eviva hermanos"

Πρέπει τούτο το Πουρίμ, με την απλοχεριά μας, να πούμε όλοι:

"Αλλάχ Κερίμ κι αδέρφια, στην υγεία μας"

Επίσης καταλαβαίνουμε ότι ο εορταστικός χαρακτήρας είναι αρκετά αλέγρος με χορούς, τραγούδια και καρναβαλικές εκδηλώσεις.

Con bailes y con saltos y con gran plazer με χορούς, χοροπηδητά και μεγάλη ευχαρίστηση

«La cantiga de Shavouot» = Το τραγούδι του Σαβουότ

Es de alavar al Dio grande y poderoso,
con temuridad de corason y alegria y goso,
en el dia el este santo y temoroso,
en este dia abacho el Dio en Monte Sinai

y milarias de malahim con el,
a dar la Ley asu puevlo, caza de Israel,
por mano de Mose Rabenu pastor fiel.

Εσένα παντοδύναμε Θεέ μας μεγάλε, υμνούμε.
Σκιρτάει η καρδιά περήφανη. Κι όλοι μας θα χαρούμε,
Τι αυτή τη μέρα, ο Κύριος, την άγια λαο την τρομερή,
Διάλεξε στο όρος του Σινά Αυτός να κατεβεί,
Με χιλιάδες αγγέλους στο πλευρό Του,
το Νόμο να δώσει στον Ισραήλ το λαό Του,
με το χέρι του Μωυσή του καλού ποιμένα.

Το Σαβουότ είναι η εβραϊκή γιορτή της Πεντηκοστής. Shavouot στα εβραϊκά σημαίνει "εβδομάδες" (Ναρ, 2021, σελ.158). Στις γιορτές αυτές οι Ισραηλίτες από όλα τα μέρη έπρεπε να πάνε προσκυνητές στο Ναό της Ιερουσαλήμ. Σήμερα η γιορτή του Σαβουότ είναι αφιερωμένη στο Νόμο που έδωσε ο Θεός στο Όρος Σινά (*a dar la Ley asu puevlo* = *το Νόμο να δώσει στον Ισραήλ το λαό Του*). Όπως αναφέρει η Τορά, ο Νόμος δεν δόθηκε μόνο στους Ισραηλίτες που βρέθηκαν στο Όρος Σινά, αλλά και σε όλους τους απογόνους τους. Η σημασία της γιορτής όμως δεν ήταν η ίδια τη βιβλική εποχή. Τότε το Σαβουότ είχε καθαρά γεωργική σημασία, ονομαζόταν γιορτή του θερισμού ή γιορτή των εβδομάδων. Η γιορτή καθόριζε την αρχή της περιόδου θερισμού του σιταριού και το θερισμό του κριθαριού. Την ημέρα αυτή οι Ισραηλίτες έρχονταν από κάθε γωνιά της γης του Ισραήλ για να προσφέρουν στο Ναό τους πρώτους καρπούς και να ευχαριστήσουν τον Θεό προσφέροντας θυσίες.

4.6.10 Της Ξενιτιάς

«Adio, Rachel Levy, Adio» = Αντίο, Ραχέλ Λεβί, Αντίο

-Adio, Rachel Levy, Adio Αντίο Ραχέλ Λεβί, αντίο

Es al Afrika que me vo. Φεύγω για την Αφρική

Me vo ayir al Afrika,	φεύγω για την Αφρική
que es buena sivda.	λεν πως όμορφα 'ναι κει.
Non vo a tornar mas.	Δε γυρίζω πίσω πια.
.....	
Abandoni mi madre	Ξέχασα τη μάνα μου
de chika kriatura, por me yir,	κι έτρεξα ξωπίσω σου
por me yir detras de ti	κι ήμουνα τόσο μικρή
.....	
- <i>Es tu, Rachel, que quisites.</i>	Τα' θελες και εσύ, Ραχέλ.
<i>Es tu, Rachel, que quisites.</i>	Τα' θελες κι εσύ, Ραχέλ.
Tu misma, con tus piezes,	Κι ήρθες από μόνη σου
venites ende mi,	κι έσμιξες μ'εμένανε,
adio querida,	γεια χαρά σου τώρα πια,
adio que yo ya me va yir.	Φεύγω για την ξενιτιά.

Στο παραπάνω τραγούδι ο άντρας αποχαιρετά την γυναίκα του γιατί φεύγει στην ξενιτιά και ειδικά στην Αφρική, σύνηθες προορισμός των Εβραίων, άλλωστε υπάρχει και η μεγάλη κοινότητα του Μαρόκο (*Es al Afrika que me vo* = φεύγω για την Αφρική). Επίσης εδώ βλέπουμε πάλι το μικρό της ηλικίας που παντρεύεται η γυναίκα

(*de chika kriatura, por me yir, por me yir detras de ti* = μικρό κορίτσι έτρεξα πίσω σου). Και το τραγούδι τελειώνει με την μεταβίβαση της ενοχής του, που φεύγει για την ξενιτιά, στην γυναίκα του. Αναφέρει διπλά ότι: "*Es tu, Rachel, que quisites..... venites ende mi*" = το ήθελες και συ Ρασέλ..... να σμίξεις με μένα. Οπότε, "*adio que yo ya me va yir*" = αντίο **τώρα πια** φεύγω για την ξενιτιά. Είναι ένα στοιχείο μετατόπισης των ευθυνών των πράξεων από τον άντρα στη γυναίκα, κάτι που συνηθίζονταν από παλά χρόνια μέχρι σήμερα.

4.6.11 Σατιρικά και του γλεντιού

«Primavera en Salonico = Άνοιξη στη Σαλονίκη»

Primavera en Salonico Άνοιξη στη Σαλονίκη

Hallí al café Maslum	βρήκα στο καφέ Μαζλούμ
Una niña de ojos pretos	μια κοπέλα μαυρομάτα
Que canta y sona ud.	που τραγουδά και παίζει ούτι
No ne manques, tu Fortuna,	Όχι, μή λειψεις, εσύ Φορτούνα
del café de Avram Maslum.	απ' το καφέ του Αβράμ Μαζλούμ
Tu quitas los nuestros dertes,	εσύ διώχνεις τα ντέρτια μας
Que cantas y sonas ud.	που τραγουδάς το ούτι παίζοντας.
El ud tomas en la mano	Το παίρνεις στο χέρι
Con gilvés y con şacás.	με τζιλβέδες και με νάζια.
Los tus ojos relucientes	τα μάτια σου που λαμπυρίζουν
A mi me hacen quemar.	με κάνουν και καίγομαι.

Το συγκεκριμένο τραγούδι είναι πολύ γνωστό ακόμα και στους μη Σεφαραδίτες. Το έχουν τραγουδήσει πολλοί καλλιτέχνες και η γνωστή σε όλους μας Σαββίνα Γιαννάτου. Αναφέρεται στο καφωδείο του Αβραάμ Μαζλούμ που βρισκόταν στο ισόγειο του καφενείου του ξενοδοχείου "Splendid Palace". Το ξενοδοχείο αυτό κάηκε στην πυρκαγιά του 1917. Στη θέση του οικοδομήθηκε αργότερα το ξενοδοχείο "Μεντιπερανέ Οτέλ" που κατεδαφίστηκε μετά τον σεισμό του 1978. Το καφωδείο αυτό θα πρέπει να ήταν διάσημο διότι αναφέρεται σε οδηγό της Θεσσαλονίκης του 1909-1910 με ιδιοκτήτη κάποιον Χαλέτ Εφέντη (Ναρ, 2021, σελ. 40).

«Una hija boba tengo» = Μία κόρη χαζούλα έχω

Una hija boba tengo - <i>Bar minan</i>	Έχω μια χαζούλα κόρη – Μπαρ μινάν
me la llaman <i>tengere</i>	τη φωνάζουν τεντζερέ
.....	
No me llares chiquitiko-Bar minan	Πιτσιρίκο με φωνάζεις – Μπαρ μινάν
tengo anios en <i>kuti</i>	μα ειν'τα χρόνια μου πολλά.
.....	

Το τραγούδι αυτό είναι κωμικό και αρκετά γνωστό στην Θεσσαλονίκη. Εδώ συναντάμε πολλά δάνεια όπως το *tengere* τούρκικη λέξη που σημαίνει

καζανοκέφαλη, το *bar minan* = μακριά από εμάς, επωδός στα αραμαϊκά. Επίσης η λέξη *kuti* = κουτί, είναι ελληνικό δάνειο (Ξ. Κοκόλης, 2014).

4.6.12 Παιδικές προσευχές και νανουρίσματα

Οι παιδικές προσευχές είναι μικρές και σύντομες όπως τις συναντάμε στους περισσότερους λαούς.

«*Ala cama me va a echar*» = Στο κρεβάτι σαν ξαπλώσω

<i>Ala cama me va a echar</i>	στο κρεβάτι μου σα γείρω
<i>con el nombre de Ddonai.</i>	Το Θεό θα ονοματίσω
<i>Adonai nuestro senor</i>	Κύριός μας ο Θεός
<i>no ay otro mas mijor</i>	που' ναι απ' όλους πιο καλός

Προσευχή που αποτελείται από ένα μικρό τετράστιχο.

Επίσης η λέξη *Adonai* προέρχεται από την Βίβλο και αποτελεί τον ενικό της λέξης *Adon* που σημαίνει Κύριος.

«*Duerme, duerme querido ijico*» = Κοιμήσου, Κοιμήσου, αγαπημένο μου παιδάκι

<i>Duerme, duerme querido ijico</i>	Κοιμήσου, κοιμήσου, ακριβό μου παιδάκι
.....	
<i>De la kuna saliras</i>	Σα βγεις από την κούνια
<i>a la scola tu entraras,</i>	και στο σχολείο θα πας,
.....	
<i>De la scola saliras,</i>	Από το σχολείο θα βγεις,
<i>doctoriko te aras</i>	γιατρουδάκος θα γενείς

Στο νανούρισμα αυτό προδιαγράφεται η πορεία της ζωής του παιδιού, που δεν είναι άλλο από *αγόρι* = *ijico* "επιλογή φύλου", "*De la kuna saliras, doctoriko te aras*" = " Σα βγεις από την κούνια γιατρουδάκος θα γενείς". Εδώ βλέπουμε την συλλογική παράδοση, όπου κάθε γονέας ήθελε να δει τον γιο του γιατρό²⁷.

²⁷Στην ιστορική αναδρομή αναφέρεται ότι οι Εβραίοι είχαν την παράδοση στην Μεσαιωνική Ισπανία να γίνονται γιατροί.

Κεφάλαιο 5

Τα Σεφαραδίτικα Τραγούδια κατά τον 21ο αιώνα

Στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, συναντάμε σημαντικές εξελίξεις, όσον αφορά την έρευνα πάνω στην σεφαραδίτικη μουσική. Στη Μεσόγειο οι περισσότεροι μελετητές δραστηριοποιούνται και ως ερμηνευτές. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Miguel Sánchez (Ισπανία), Hadass Pal-Yarden (Ισραήλ), Vanessa Paloma (ΗΠΑ/Μαρόκο), το σύνολο Arbolera της Susana Weich-Shahak (Ισπανία/Ισραήλ), καθώς και για άρτια εκπαιδευμένους καλλιτέχνες με στέρεη γνώση της παράδοσης, όπως η Esti Kenan-Ofri (Ισραήλ) (στο Cohen, 2010, σελ. 7).

Ταυτόχρονα, έχει αναδυθεί μια διάσταση της Παγκόσμιας Μουσικής με συγχωνεύσεις φλαμένκο, ροκ, μπόσα νόβα, αφροκουβανέζικες, τζαζ και άλλες επιρροές. Μια εικόνα ντίβας έχει καλλιεργηθεί από τραγουδίστριες όπως η Yasmin Levy (Ισραήλ), ενώ η Sarah Aroeste (ΗΠΑ, καταγωγή από Ελλάδα) πρωτοστάτησε στο κίνημα του "Ladino rock"²⁸, το οποίο συνεχίζεται από συγκροτήματα όπως το γαλλικό "Mazal"²⁹ οι οποίοι έχουν διασκευάσει την σεφαραδίτικη μουσική σε μοντέρνα ηλεκτρονική μουσική και το αμερικανικό συγκρότημα DeLeon³⁰ (Cohen, 2010, σελ. 7).

Από το 2003 εγκαινιάστηκε το ετήσιο Festiladino, το οποίο προωθούσε νέες συνθέσεις, στίχους και μουσική, στη Λαντίνο. Τα περισσότερα από τα τραγούδια που γίνονταν δεκτά στον διαγωνισμό εκτελούνταν με ενορχηστρώσεις και τόνους σύγχρονους καθώς και άλλες μουσικές επιρροές, κυρίως φλαμένκο, το οποίο αναπτύχθηκε στην Ισπανία αιώνες μετά την εκδίωξη και δεν αποτελεί πραγματικά μέρος της παράδοσης των Λαντίνο.

²⁸<https://globaljews.org/jewishand/a-ladino-rock-revolution-a-look-back-on-my-sephardic-journey-part-one/>

²⁹<https://soundcloud.com/mazal-2>

³⁰<https://www.storyamp.com/dispatch/3eecb925fedcd90125c3c6b0de0f63fb>

Στις Μεσογειακές χώρες, όπου υπάρχουν κοινότητες ομιλητών Λαντίνο, όπως είναι το Ισραήλ, η Τουρκία, η Ελλάδα, το Μαρόκο, η Ισπανία, η Γαλλία, η Βουλγαρία και οι χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας, η μουσική επιρροή έχει περάσει από τον τοπικό πολιτισμό στις σεφαραδίτικες κοινότητες και κατ' επέκταση στην σεφαραδίτικη μουσική.

Στις περισσότερες από τις παραπάνω χώρες που αναφέρθηκαν, τα παλαιά παραδοσιακά είδη του ιουδαιοϊσπανικού τραγουδιού εξαφανίζονται από την καθημερινή ζωή, και αντικαθίστανται κυρίως από τα πιο πρόσφατα τραγούδια της παράδοσης. Ταυτόχρονα, το σχετικά πρόσφατο ενδιαφέρον της παγκόσμιας μουσικής σκηνής για το τραγούδι Λαντίνο και η εμφάνιση διεθνών αστέρων, όπως η Yasmine Levy, έχει προκαλέσει μεγάλο ενδιαφέρον σε μη Εβραίους καλλιτέχνες στις χώρες που αναφέρθηκαν παραπάνω. Την Ισπανία, ήδη, λόγω της ιδιαίτερης θέσης της, ως γεωγραφική προέλευση της σεφαραδίτικης κουλτούρας και των στενών γλωσσικών της δεσμών, την έχουν καταστήσει κέντρο προώθησης της σεφαραδίτικης κουλτούρας. Στο Ισραήλ, εκτός από τους μελετητές, τους καλλιτέχνες και τους προωθητές που αναφέρθηκαν προηγουμένως, το 1996 ιδρύθηκε η Εθνική Αρχή για τον πολιτισμό Ladino³¹. Η Françoise Atlan, με βορειοαφρικανική σεφαραδίτικη, αν και όχι ιουδαιοϊσπανική καταγωγή, έχει λάβει διεθνή αναγνώριση για το έργο της τόσο στην ιουδαιοϊσπανική όσο και στη βορειοαφρικανική μουσική παράδοση. Ενδιαφέρουσες εξελίξεις λαμβάνουν χώρα στο Μαρόκο και στις χώρες της ανατολικής Μεσογείου. Στο Μαρόκο, μη εβραίοι καλλιτέχνες όπως η Samira Kadiri και η Amina Alaoui έχουν ερμηνεύσει τραγούδια στα ιουδαιο-ισπανικά, και η Αμερικανίδα ακαδημαϊκός και τραγουδίστρια Vanessa Paloma, που πρόσφατα παντρεύτηκε στη σεφαραδίτικη κοινότητα της Καζαμπλάνκα, έχει ξεκινήσει σχέδια συνεργασίας. Στην Ελλάδα, τα τραγούδια της μικρής αλλά δυναμικής σεφαραδίτικης κοινότητας της Θεσσαλονίκης έχουν γίνει διεθνώς γνωστά μέσα από τις ηχογραφήσεις και τις συναυλίες της Σαβίνας Γιαννάτου και της Αλίκης Καγιαλόγλου. Στη Σερβία το γκρουπ "Shira u'tefila" του Βελιγραδίου προσπαθεί να αποκαταστήσει τη μακροχρόνια συνεργασία μεταξύ

31 Στις 17 Μαρτίου 1996 το Ισραηλινό κοινοβούλιο ψήφισε νόμο για τη δημιουργία δύο εθνικών αρχών, μία για τον πολιτισμό της Yiddish και μία για τον πολιτισμό της Λαντίνο.

Εβραίων και μη Εβραίων μουσικών της περιοχής και γίνεται γνωστό και εκτός των συνόρων της χώρας. Στην Τουρκία, οι Pasharos Sefardis είναι γνωστοί εδώ και πολλά χρόνια. Η συνιδρύτρια και διευθύντρια του συγκροτήματος, Karen Sarhon, ακαδημαϊκός, παίζει κεντρικό ρόλο σε προγράμματα του Σεφαραδίτικου Κέντρου της Τουρκίας, σε συνεργασία με σεφαραδίτικα πολιτιστικά ιδρύματα στο Ισραήλ και την Ισπανία. Ο συνιδρυτής Izzet Bana σημειώνει ολοένα και μεγαλύτερη επιτυχία με την καινοτόμο παιδική χορωδία Λαντίνο. Το δίδυμο Janet και Jak Esim από την Κωνσταντινούπολη, επίσης ευρέως γνωστό διεθνώς, συνεργάζεται συχνά με Τούρκους μουσικούς. Το "Sefarad", με τον τραγουδιστή Sam Levi, πούλησε τεράστιους αριθμούς από τις ηχογραφήσεις του, αν και δεν είναι ενεργό τώρα. Και πολλά άλλα παραδείγματα (Cohen, 2010).

Στη μακρά και συνεχιζόμενη μεσογειακή διασπορά τους, οι Σεφαραδίτες συνέχισαν να τραγουδούν και να αλληλοεπιδρούν μουσικά με τους ανθρώπους των νέων τους πατρίδων ή στην περίπτωση του σημερινού κράτους του Ισραήλ, της αρχικής τους πατρίδας. Το σεφαραδίτικο τραγούδι, πολύ μεταμορφωμένο στο πέρασμα των αιώνων, συνεχίζει να επιβιώνει και να επιστρέφει στην αρχική του πατρίδα.

Συμπεράσματα

Η μουσική και το τραγούδι ταξιδεύουν σαν τα πουλιά, μέσω των ανθρώπων από πολιτισμό σε πολιτισμό διαμορφώνοντας, ενισχύοντας, διατηρώντας, επαναπροσδιορίζοντας και δημιουργώντας ταυτότητες. Η μουσική μπορεί να αποτελέσει αναγνωριστικό σύμβολο μιας κοινότητας, να αναδείξει μία κοινότητα, να την στοχοποιήσει ή να την περιθωριοποιήσει. Η μουσική αποτελεί ιδιαίτερο συστατικό συνένωσης μιας κοινότητας τόσο στον τόπο της Διασποράς όσο και με την παλαιά πατρίδα.

Η Σεφαραδίτικη κοινότητα, μία κοινότητα που δημιουργήθηκε στην διασπορά, κατάφερε να επιβιώσει στο πέρασμα του χρόνου ακόμη και μετά το Ολοκαύτωμα. Η κοινότητα αυτή βρήκε πρόσφορο έδαφος στην Οθωμανική αυτοκρατορία και ήκμασε αφήνοντας πίσω της σημαντική πολιτισμική κληρονομιά, η οποία δυστυχώς δεν έχει αναγνωριστεί και ούτε έχει αναδειχθεί στο μέτρο που της αρμόζει. Ένα είδος της πολιτισμικής κληρονομιάς αποτελούν και τα τραγούδια τους, τα οποία έχουν επιβιώσει μέχρι σήμερα, έχουν αναμιχθεί με τα δικά μας και πολλά απ' αυτά τα σιγοτραγουδούμε χωρίς να γνωρίζουμε την προέλευσή τους. Μέσα από τα τραγούδια αυτά καθώς και τις ιστορίες που τα συνοδεύουν, μπορεί κάποιος να δει τα ήθη, τα έθιμα, το κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο μιας ολόκληρης κοινότητας, που με το πέρασμα του χρόνου λησμονήθηκε από τους περισσότερους. Επιπρόσθετα, στην ελληνική ιστορία η συμβολή των εβραϊκών κοινοτήτων γενικότερα, σε σχέση με την πολιτισμική, κοινωνική, οικονομική και πνευματική προσφορά τους στον τόπο, δεν έχει βρει την θέση που της αξίζει πραγματικά. Μετά την πτώση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της προσάρτησης της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα άρχισε να υποβόσκει το αίσθημα του αντισημιτισμού, βασικό στοιχείο υπονόμευσης, στην μετέπειτα πορεία της κοινότητας. Αργότερα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η προσπάθεια της μικρής κοινότητας πλέον των 1.800 ψυχών, που απέμειναν μετά τον εκτοπισμό τους στα στρατόπεδα των Ναζί, ήταν πολύ πιο δύσκολη και επίπονη, με πολλά εμπόδια από αυτούς που είχαν καταπατήσει την περιουσία τους αλλά και από το ίδιο το Ελληνικό

κράτος. Ειδικότερα μετά την φωτιά του 1917 και την ανταλλαγή πληθυσμών του 1922, το αίσθημα του αντισημιτισμού άρχισε να διογκώνεται. Η Ελληνική κυβέρνηση με την πολιτική που ακολούθησε, στήριξε μια σειρά από μέτρα υπέρ του νέου ελληνικού πληθυσμού της ανταλλαγής και κατά της εβραϊκής κοινότητας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη αρχή της συρρίκνωσης της εβραϊκής κοινότητας λόγω μεγάλου κύματος μετανάστευσης στο εξωτερικό. Αποκορύφωμα του αντισημιτισμού αποτελεί η ναζιστική κατοχή και ο τελικός αφανισμός της κοινότητας μετά το 1942. Ακόμη και εκεί το ελληνικό περιβάλλον δεν του στήριξε στο βαθμό που τους αναλογούσε (πέρα μερικών εξαιρέσεων), ακόμη και στις μεταπολεμικές δίκες των ενόχων του ολοκαυτώματος. Ακριβώς σε αυτό το σημείο διακρίνουμε βασικά στοιχεία της ταυτότητάς τους που δεν είναι άλλα από την επιμονή και τον αγώνα για επιβίωση, στοιχεία κάθε κοινότητας που έχει βρεθεί στην διασπορά. Πόσο μάλλον μιας κοινότητας που αναδείχθηκε από την διασπορά και απέκτησε υπόσταση και αναγνώριση μέσα σε αυτή. Ακριβώς, αν σταματήσουμε πάνω σε αυτό το στοιχείο της «επιμονής» και μελετήσουμε την ιδιοσυγκρασία της, θα δούμε ότι με μεγάλη προσπάθεια ανασυγκροτήθηκαν και διέσωσαν την πολιτισμική τους κληρονομιά (τραγούδια, μουσική, παραμύθια, ήθη, έθιμα, γιορτές κτλ.).

Στην δική μας μελέτη, τα τραγούδια που επεξεργαστήκαμε, “τα σεφαραδίτικα”, αντιπροσωπεύουν μία κοινότητα, μία μουσική κοινότητα που δημιουργήθηκε και απέκτησε υπόσταση, γλώσσα και ταυτότητα, όπως τονίσαμε, στη Διασπορά. Τα τραγούδια τους, χρησιμοποιώντας την γλώσσα Ladino, μία γλώσσα που διαμορφώθηκε και αυτή στη Διασπορά και πήρε οριστική μορφή ανάλογη με τον γεωγραφικό τόπο κατάληξής της και τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την εποχή, απέκτησαν και αυτά μια ιδιαίτερη μορφή και δημιούργησαν μία ξεχωριστή κατηγορία μουσικής. Μία κατηγορία που, αν την μελετήσει κάποιος, μπορεί να δει όλη την πορεία των Σεφαραδιτών, την καταγωγή από την Ιβηρική χερσόνησο, τον τελικό προορισμό, όποιος και αν ήταν αυτός για τον καθένα, τα έθιμα που άφησαν, τα έθιμα που απέκτησαν και γενικότερα τον τρόπο ζωής σε όλο κύκλο ενός ανθρώπου από την γέννηση μέχρι τον θάνατο. Η κατηγορία αυτή πλούσια σε γλωσσολογικά φαινόμενα, σε γλωσσικά δάνεια, σε μουσικές μελωδίες, στίχους και μουσικά όργανα, αποτελεί βασικό συστατικό συνένωσης μιας

ολόκληρης κοινότητας, που διασκορπίστηκε με τόσο βίαιο τρόπο και δοκιμάστηκε μέσα από τις πιο ανήκουστες θηριωδίες της ιστορίας.

Τα τραγούδια αυτά με το πέρασμα των αιώνων αναδείχθηκαν σιγά-σιγά από άξιους σεφαραδίτες καλλιτέχνες και από την κουζίνα της σεφαραδίτισσας μάνας πέρασαν στο ευρύτερο κοινό και καθιερώθηκαν στην παγκόσμια σκηνή. Τραγούδια που αποτέλεσαν το έναυσμα για πολλούς ερμηνευτές, να μετατραπούν σε μελετητές τους και για πολλούς μελετητές της μουσικής και γενικότερα της επιστήμης της εθνομουσικολογίας να αναζητήσουν την καταγωγή τους, από την Ισπανία του Μεσαίωνα και πίσω. Ταυτόχρονα με την βοήθεια και την εξέλιξη της τεχνολογίας πολλά απ' αυτά μετατράπηκαν πλέον σε πιο σύγχρονα κομμάτια που αν και απέχουν πολύ από τα αρχικά ακούσματα, και δεν προβάλουν πια στοιχεία της παλαιάς γενιάς και ειδικότερα της σεφαραδίτικης κουλτούρας, εξακολουθούν να αποτελούν και να αντιπροσωπεύουν μία ειδική κατηγορία folklore τραγουδιών που αποτελεί πολιτισμική κληρονομιά στην εξέλιξη της σεφαραδίτικης μουσικής.

Αν, πλέον, η κοινότητα αυτή στο μεγαλύτερο ποσοστό της έχει αφανιστεί από τους χειρότερους δολοφόνους της ιστορίας και ανά τον κόσμο έχει τόσο σμικρυνθεί και αφομοιωθεί και αν αυτοί που μιλούν την ισπανοεβραϊκή (Ladino) γλώσσα αποτελούν έναν μικρό κόκκο άμμου μπροστά στη παγκόσμια κοινότητα, τα τραγούδια τους έχουν επιβιώσει και παραμένει σαν μία αιώνια παρακαταθήκη. Είναι, τελικά μία παγκόσμια κληρονομιά που οφείλουμε να διαφυλάξουμε, προς τιμή μιας κοινότητας που βασανίστηκε και αδικήθηκε από την ιστορία και ως παράδειγμα μιας πορείας ζωής προς την επιβίωση, την προσαρμοστικότητα και την συνεχή και ακούραστη δημιουργία πολιτισμού.

Επίλογος

Ο Σεφαραδισμός ακολούθησε πολλά τέτοια μονοπάτια, για την δημιουργία μίας κοινής ταυτότητας μέχρι να βρει την θέση του και την υπόστασή του μέσα στην ιστορία. Σμιλεύτηκε μέσα από την εξορία, την διασπορά και τους πολιτισμούς που συνάντησε. Με άλλους ταυτίστηκε με άλλους όχι και αναδείχθηκε μέσα από πολλές πολιτισμικές διαδικασίες. Μία από αυτές ήταν και το τραγούδι του. Το τραγούδι του που τον συνόδεψε σε όλες τις εκφάνσεις της ιστορίας του, ακόμη και στις πιο σκοτεινές μέρες του Ολοκαυτώματος. Και πάλι μέσα από αυτό μάζεψε ένα-ένα τα συντρίμια του και συνέχισε την πορεία του στην ιστορία.

Ο επίλογος της εξορίας των Ισπανοεβραίων στα τέλη του 15ου αιώνα θα μπορούσαμε να πούμε ότι έληξε με τον νόμο που ψηφίστηκε από την Ισπανική Βουλή το 2015. Με αυτόν τον τρόπο οι απόγονοι όσων εκδιώχθηκαν θα μπορούσαν να πάρουν την ισπανική υπηκοότητα, χωρίς να αποποιηθούν την προηγούμενη ιθαγένεια, με δύο τρόπους, πρώτον εφόσον μπορούσαν να αποδείξουν την ισπανική καταγωγή τους και δεύτερον με την μόνιμη διαμονή τους στην χώρα για δύο χρόνια.

Ο πρόεδρος των εβραϊκών κοινοτήτων της Ισπανίας Ισαάκ Κερούμπ στην ερώτηση “αν ήταν η κατάλληλη στιγμή για απονομή δικαιοσύνης προς τον Σεφαραδισμό” είχε τότε απαντήσει : *«Πάντα είναι η κατάλληλη στιγμή να διορθώσεις ένα λάθος και να αποδώσεις δικαιοσύνη. Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι περίμεναν αυτήν την επανόρθωση εδώ και πολύ καιρό. Σκεφτείτε ότι ζούμε σε εποχή κρίσης, τόσο οικονομικής όσο και πολιτικής. Τα ακροδεξιά και τα νεοναζιστικά κόμματα αναδύονται στην Ελλάδα, την Ουγγαρία, την Φινλανδία και την Γαλλία, επομένως αυτός ο νόμος είναι μια επίκαιρη πρωτοβουλία από την*

ισπανική κυβέρνηση. Έχει σκοπό να διορθώσει ένα λάθος και να αποδώσει δικαιοσύνη». (<https://gr.euronews.com/my-europe/2014/08/29/sephardic-jews-eye-return-to-spain>)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βεντούρας Ι., 2008, Εβραίοι Ποιητές του Μεσαίωνα, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη
2. Βενιανάκης Α., 2020, Ποντάροντας στην γερμανική ρουλέτα (Καζίνο και πράκτορες στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-44), Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επίκεντρο
3. Δορδανός Σ., 2006, Έλληνες εναντίων Ελλήνων (Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944), Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επίκεντρο
4. Θεοδοσίου Α., Καλλιμοπούλου Ε., 2020, Μουσικές Κοινότητες στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, Εθνογραφικές Ματιές και Ακροάσεις, Αθήνα, Εκδόσεις Πεδίο
5. Καγιαλόγλου Α., 1986, Caminante, no hay camino, se hace camino, al andar, Τραγούδια από την Ισπανία και την Λατινική Αμερική, ΣΕΙΡΙΟΣ: Εταιρεία Παραγωγής Δίσκων και Μουσικών Εκδόσεων, Emial S.A.
6. Κόκκορης Χ., 2016, Εβραϊκά Σχολεία στη Θεσσαλία (19ος Αιώνας), Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
7. Κουσουρής Δ., 2014, Δίκες των Δοσιλόγων (1944-1949), Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις
8. Μπενβενίστε Ρ., 2000, Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη
9. Ναρ Α., 2021, Τα τραγούδια μας- Ανθολογία Σεφαραδίτικων τραγουδιών της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις IANOS
10. Ναρ Λ., 2018, Ξανά στη Σαλονίκη - Η μετέωρη επιστροφή των Ελλήνων Εβραίων στο γενέθλιο τόπο (1945-1946), Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις,
11. Ναρ Λ., Δεν σε ξέχασα ποτέ, 2017, Αθήνα, Εκδόσεις Ευρασία
12. Ναρ Λ., 2020, I REMEMBER, ΘΥΜΑΜΑΙ, Θεσσαλονίκη, , Εκδόσεις IANOS
13. Ζητήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας (Μετρικά, Υφολογικά, Κριτικά, Μεταφραστικά), Πρακτικά ΙΔ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 27-30/03/2014, ΑΠΘ, 2016, Κωστής Παπάζογλου, Τμήμα Φιλολογίας Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη
14. Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Οι Εβραίοι στον Ελληνικό Χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη Μακρά Διάρκεια -Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου

- Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1995
15. Naar D., 2018, Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων-Ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη νεότερη Ελλάδα, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
 16. Crews C., 2013, Σεφαραδίτικα τραγούδια των Βαλκανίων, Αθήνα, Εκδόσεις Απόπειρα
 17. Fleming K.E., 2019, Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας,
 18. ΕΛΙΑ/MIET Θεσσαλονίκης, 2014

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Brubaker R., 2005, The "diaspora" diaspora, *Ethnic and Racial Studies* Vol. 28 No. 1 January 2005 pp. 1-19
2. Cadavid Otero M., Enero-Junio 2009, "El camino desde Sefarad " La histografia de la presencia judia en Espana", Universidad del Rosario Bogota, Colombia
3. Cohen Judith R., Judeo-Spanish song: a Mediterranean-wide interactive tradition
Trans. *Revista Transcultural de Música*, núm. 14, 2010, pp. 1-8
Sociedad de Etnomusicología
Barcelona, España
4. Clifford J., (1994) , "Diasporas", *Culture Anthropology*
5. Eslava Galan J., 2004, *Los Reyes Catolicos*, Barcelona (Espana), Planeta S.A
6. Guttstadt C., (2013) *Sepharden auf Wanderschaft. Vom Bosphorus an die Spree, Elbe und Isar*, https://publishup.uni-potsdam.de/opus4-ubp/front-door/deliver/index/docId/6480/file/pardes19_s89_112.pdf
7. Hudson R., 2006, *Regions and Place: music, identity and place*, University of Durham
8. Knapp G., *Frauenstimmen – Musikerinnen erinnern an Ravensbrück*, Berlin, 2003.
9. Morcillo Rosillo M., 1999. España y los sefarditas de Salónica durante el incendio de 1917. *Sefarad*. 59, 2 (dic. 1999), 353–369
10. Nieto Solís M. A., Σκηνοθέτης-Παραγωγός, 2003, Ντοκιμαντέρ, Ισπανία
11. Parianou A., 2021, *Song Translation: Lyrics in Contexts*, Frank & Timme GmbH Verlag fur wissenschaftliche Literatur, Berlin
12. Pallier J., 2021, *Ladino Music and Cultural Identity*,
13. Peramos Soler N., 2011, *El judeo-español en Salónica*, *Influencias lingüísticas*, riull.ull.es
14. Posada Ramos C., 2003, *Musica Sefardí- La diaspora musical continua*, Bogotá, <http://bibliotecavirtualoducal.uc.cl:8081/handle/10554/23236>

15. Prados Garcia C., 2011, Universidad de Granada, La expulsión de los judíos y el retorno de los Sefardíes como nacionales españoles. Un análisis histórico-jurídico. Instituto de Migraciones. ISBN:978-84-921390-3-3
16. Lidskog R., 2017, The role of music in ethnic identity formation in diaspora: a research review, International Social Science Journal
17. Small C., 1998 Musicking: the meanings of performing and listening. Hanover, NH: *University Press of New England*.
18. Stokes M., 1997, *Ethnicity, Identity and Music*, New York, Berg Publishers
19. Oliver K., 2001. Witnessing: Minneapolis: University of Minnesota Press, beyond recognition..
20. Yitzhak Navon Y., The Israeli National Authority for Ladino and its culture European Judaism: A Journal for the New Europe , Spring 2011, Vol. 44, No. 1, The State of Ladino Studies II (Spring 2011), pp. 4-8 Published by: Berghahn Books

ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ

1. Κοινότητα Κέρκυρας - Ιστορικό (kis.gr)
2. <https://www.scribd.com/doc/102668621/Lishana-org-Textos-poeticos-sobre-la-emancipacion-de-la-mujer-sefardi-en-el-mundo-de-los-Balkanes-Elena-Romero>
3. <http://www.syn.gr/syncorfu/dial990217.htm> (Ισραηλιτικές Κοινότητες)
4. <https://athjcom.gr/headlines/%CE%BF%CE%B9-%CE%B5%CE%B2%CF%81%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%87%CE%B1%CE%BB%CE%BA%CE%AF%CE%B4%CE%B1%CF%82/>
5. <https://incorrect.gr/2021/09/03/ebraikh-koinothta-trikalwn/>
6. <http://www.jcl.gr/community-history/>
7. <https://www.jcvolos.gr/index.php?cat=67133>
8. https://gapiseta.blogspot.com/2012/04/blog-post_4594.html
9. <https://gr.euronews.com/my-europe/2014/08/29/sephardic-jews-eye-return-to-spain>
10. <https://www.bibliothecasefarad.com/textos-exposiciones/vida-en-sefarad/>
11. <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>
12. <https://esefarad.com/?s=festiladino> (noticias del mundo Sefardí)
13. <https://www.jpost.com/arts-and-culture/music/viva-ladino-festiladino-during-succot> , Viva Ladino: FestiLadino during Succot, G.FISKE, Published: OCTOBER 5, 2006
14. <https://saraharoeste.com/bio>
15. http://www.sephardicmusic.org/second_halfc_survey.htm
16. <https://shirautfila.wixsite.com/home>

17. <https://www.scribd.com/doc/102668621/Lishana-org-Textos-poeticos-sobre-la-emancipacion-de-la-mujer-sefardi-en-el-mundo-de-los-Balkanes-Elena-Romero,2009>
18. <https://www.scribd.com/doc/102668621/Lishana-org-Textos-poeticos-sobre-la-emancipacion-de-la-mujer-sefardi-en-el-mundo-de-los-Balkanes-Elena-Romero>
19. <https://www.scribd.com/doc/102668621/Lishana-org-Textos-poeticos-sobre-la-emancipacion-de-la-mujer-sefardi-en-el-mundo-de-los-Balkanes-Elena-Romero>